

Ks. Stanisław LONGOSZ
(Lublin, KUL)

NAZWY OŁTARZA CHRZEŚCIJAŃSKIEGO W LITERATURZE PATRYSTYCZNEJ

Ołtarz to najogólniej – wydzielone miejsce, na którym składa się ofiary krwawe i bezkrwawe, z którego kieruje się modlitwy do bóstwa. Znajdował się w każdej wyżej rozwiniętej kulturze, miał rozmaite kształty i nazwy, przypisywano mu zawsze wyjątkową godność i znaczenie, a nierzadko stanowił też symbol czegoś lub kogoś. W klasycznym języku greckim określano go najczęściej terminem βωμός lub rzadziej θυσιαστήριον (od θυσία = ofiara) lub jeszcze rzadziej ἑσχάρα (= ognisko domowe, ognisko do ofiar), a na orchesterze teatru – θυμέλη; w języku łacińskim natomiast przeważnie *ara* (od *arere* – schnąć, palić), o wiele rzadziej *altare* (od *altus* = wysoki, lub *adolere* = palić), najczęściej w liczbie mnogiej – *altaria*¹. W przedchrześcijańskim świecie pogańskim panowało przekonanie o obecności bóstwa na ołtarzu: od momentu dedykacji, której dokonywano poprzez modlitewną formułę, namaszczenie lub pierwszą ofiarę, ołtarz stawał się siedzibą bóstwa oraz mógł uświęcać składane na nim dary i przedmioty. Obchodząc go, dotykając lub całując można było z niego zaczerpnąć uświęcającej mocy. Uciekając się pod jego opiekę ścigany skazaniec

¹ O różnej częstotliwości ich stosowania zob. *Thesaurus linguae Latinae*, Lipsiae 1900, t. 1, 1725-1729 (*altaria*), t. 2, Lipsiae 1906, 382-389 (*ara*). Pochodzenie terminu *altaria* starał się wyjaśnić w II wieku Festus, *De verborum significatione*, Lipsiae 1880, s. 29: „*Altaria ab altitudine dicta sunt, quod antiqui diis superis in aedificiis a terra exaltatis sacra faciebant, diis terrestribus in terra, diis infernalibus in effossa terra*”. Natomiast biskup św. Izydor z Sewilli w VII wieku tak oto wyjaśniał pochodzenie nazw *altare* i *ara*, zob. *Etymologiae* XV 4, 13-14, PG 82, 545: „*Aram quidam vocatam dixerunt, quod ibi incensae victimae ardebant, alii aras dicunt a precationibus id est quas Graeci ἄρας dicunt [...] alii volunt ab altitudine aras, sed male. Altare autem ab altitudine constat esse nominatum, quasi alta ara*”. Serwiusz zaś w swoich *Scholiach do Eneidy* (II 515) starał się wyjaśnić różnice semantyczne tych terminów: *altaria* należały do bóstw niebieskich, *arae* – podziemnych: „*Superorum arae sunt et altaria, inferorum tantum arae*”, a w innym miejscu (III 305): „*mortuorum arae, deorum altaria dicuntur*”. W praktyce jednak starożytni terminów tych używali raczej zamiennie (co czynił również Serwiusz) jako synonimów. Inaczej wyjaśniał tę różnicę w XII wieku Honoriusz z Autun († 1150), *Gemma animae* I 122, PL 172, 584A: „*Haec autem differentia est inter altare et aram, quod altare quasi alta res vel alta ara dicitur, in quo sacerdotes incensum adolebant. Ara vero quasi area, id est piana vel ab ardore dicitur, eo quod in ea sacrificia ardebant. Ara enim Graece dicitur, Latine imprecatio*”.

uzyskiwał prawo azylu. Był on również poręczycielem składanych przysięg, jeśli przysięgający dotykał go ręką. Przed nim składano przysięgi małżeńskie, zawierano traktaty pokojowe lub od złożenia ofiary na nim wyruszano do wojen².

W Piśmie Świętym Starego Testamentu nazwa *ołtarz* (hebr. *mizbeah*) występuje ok. 390 razy. W jego przekładzie greckim, czyli Septuagincie³, dla odróżnienia od pogan, określano go najczęściej terminem θυσιαστήριον. Oznaczając w sensie dosłownym miejsce składania ofiar, jako wyrazu czci należnej Bogu, ołtarz świątynny był dwojaki: Ołtarz Całopalenia – wykonany z drzewa akacjowego i pokryty miedzianymi blachami (Wj 27, 1-8; 38, 1-7) oraz Ołtarz Kadzenia – również z drzewa akacjowego, ale pokryty złotymi blachami, na którego wierzchu widniała złota korona, a w kątach sterczały cztery złote rogi, będące uosobieniem mocy Bożej oraz skuteczności modlitw i ofiar; codziennie rano kapłani palili na nim kadzidło (Wj 30, 1-10; 37, 25-29; 30, 7-9). Oprócz tych ołtarzy świątynnych w okresie patriarchalnym, jak i w czasach późniejszych, istniał zwyczaj budowania tzw. ołtarzy upamiętnienia ważniejszych zdarzeń historycznych (por. Rdz 12, 7-8; 13, 4 i 18; 26, 25; 35, 1; Wj 17, 15; Joz 22, 22-29). Według Prawa Mojżeszowego (Wj 20, 24) Izraelici mieli obowiązek budowania tego rodzaju ołtarzy w postaci nasypu ziemnego lub z kamienia nieciosanego (Wj 20, 25; Pwt 27, 5; Joz 8, 31; 1Krl 4, 47; 1Krn 18, 30-32) z zakazem budowania stopni ołtarza (Wj 20, 26); patriarchowie budowali chętnie ołtarze w cieniu drzew (Rdz 12, 6-8; 13, 18) lub na wzgórzach (Rdz 22, 9; 31, 54), a najstarszym z nich, wspominanym w Biblii zdaje się być ołtarz Noego (Rdz 8, 20). W przeciwieństwie do ościennych narodów pogańskich, które budowały przeważnie ołtarze kamienne lub ciosane w skale, Izraelici dla uniknięcia ich zwyczajów, budowali je, zwłaszcza później, drewniane, w formie stołowej, choć nazwę stół na określenie ołtarza starotestamentalnego spotykamy tylko dwukrotnie (Ez 39, 20; Ml 1, 7 i 12)⁴.

Wszystkie przypomniane wyżej odwieczne treści i zwyczaje, dotyczące ołtarza, zwłaszcza starotestamentalne, wpłynęły również w większym lub mniejszym stopniu, na pojęcie ołtarza chrześcijańskiego, na jego nazewnictwo, znaczenie i symbolikę. W niniejszym przyczynku chcemy przypomnieć, jak autorzy wczesnochrześcijańscy od I-VIII wieku, czyli najogólniej Ojcowie Kościoła, nazywali ołtarz chrześcijański, na którym składano bezkrwawą ofiarę eucharystyczną.

² Por. Reisch, *Altar*, RE I/2, 1640-1691; L. Ziehen, *Altar (griechisch-römisch)*, RACH I 310-329; K. Gallig, *Altar (orientalisch)*, tamże, s. 329-334; E. Saglio, *Ara*, DS I/1 347-353.

³ Por. *Septuaginta, id est Vetus Testamentum iuxta LXX interpretes*, ed. A. Rahlfs, I-II, 9. Auflage, Stuttgart 1971.

⁴ Por. K. Gallig, *Der Altar in den Kulturen des Alten Orients*, Berlin 1925; H. Wiener, *The Altars of the Old Testament*, Leipzig 1927; LThK I 369-370; *Podręczna Encyklopedia Biblijna*, II, Poznań 1960, 184-185.

I. W NAJSTARSZYM PIŚMIENICTWIE CHRZEŚCIJAŃSKIM

Na nazewnictwo ołtarza chrześcijańskiego w decydujący sposób wpłynęła Biblia. W jej wersji greckiej Starego Testamentu, czyli w Septuagincie, którą Ojcowie Kościoła powszechnie się posługiwali (gdyż poza nielicznymi wyjątkami nie znali języka hebrajskiego), ołtarz hebrajski, jak zaznaczaliśmy wyżej, określano terminem θυσιαστήριον; tak nazywano zarówno ołtarz kadzenia⁵, jak i ołtarz całopalenia, jak również każdy w ogóle ołtarz hebrajski. Autorzy ksiąg biblijnych Nowego Testamentu przejęli tę nazwę z Septuaginty. Na 24 przypadki występowania terminu „ołtarz” w Nowym Testamencie, aż 23 razy użyli go w znaczeniu żydowskim Septuaginty: θυσιαστήριον (Mt 5, 23; 5, 24; 23, 18; 23, 19; 23, 35; Łk 1, 11; 11, 51; Rz 11, 3; 1Kor 9, 13; 1Kor 10, 18; Hbr 7, 13; 13, 10), nawet przy określaniu ołtarza niebiańskiego, widzianego przez Jana Ewangelistę (Ap 6, 9; 8, 3; 8, 5; 9, 13; 11, 1; 14, 18; 16, 7)⁶, tylko raz używanego w języku klasycznym terminu βωμός, którym św. Paweł nazywa napotkany w Atenach ołtarz nieznanego boga: „oglądając wasze świętości jedną po drugiej znalazłem też ołtarz (εὔρον καὶ βωμόν) z napisem «Nieznanemu bogu»” (Dz 17, 23). Co więcej, wśród tych 23 zastosowań terminu θυσιαστήριον raz użyto go w znaczeniu wyraźnie chrześcijańskim, w odróżnieniu od żydowskiego: „Mamy ołtarz (ἔχομεν θυσιαστήριον), z którego nie mają prawa spożywać ci, którzy służą przybytkowi” (Hbr 13, 10). Jest tu jasno zaznaczone, że z ofiar składanych na ołtarzu chrześcijańskim nie mają prawa korzystać czciciele dawnej świątyni: chrześcijanie mają swój ołtarz i swoją ofiarę – tę krzyżową, w której Jezus składa się bezkrwawo jako ofiara prześlągalna – z której nie mogą spożywać kapłani żydowscy. Trzeba tu też dodać, że na oznaczenie ołtarza chrześcijańskiego św. Paweł użył raz wyrażenia „stół Pana”, w odróżnieniu od ołtarza pogańskiego – „stołu demonów” (1Kor 10, 21): „Nie możecie pić z kielicha Pana i z kielicha demonów; nie możecie zasiadać przy stole Pana i przy stole demonów” (οὐ δύνασθε τραπέζης Κυρίου μετέχειν καὶ τραπέζης δαιμονίων). Termin τραπέζα jest tu synonimem żydowskiego θυσιαστήριον, a wyrażenie τραπέζα Κυρίου oznacza pokarm eucharystyczny, złożony z Ciała i Krwi Pana, spoczywający na stole ołtarzu, przeciwstawione wyrażeniu τραπέζα δαιμονίων oznaczającemu stół z ofiarami pogańskimi.

Przechodząc teraz do autorów wczesnochrześcijańskich, to zaraz na wstępie trzeba zaznaczyć, że wszyscy, zwłaszcza najstarsi, zarówno greccy jak i łacińscy, gdy mówili o celebrowanej Ofierze eucharystycznej na ołtarzu, skrzętnie uni-

⁵ Rzecz ciekawa, że jeszcze po latach Józef Flawiusz (37-94) określił ten ołtarz pogańskim terminem βωμός, por. *Antiquitates* IX 223: ἐπὶ τοῦ Χρυσοῦ Βωμοῦ.

⁶ Por. G. Kittel, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, III, Stuttgart 1938, 182-183 (θυσιαστήριον); DThC I 2, 2576 (E. Mangelot); DB I 1277-1278 (Vigouroux).

kali, ze względu na idololatrię, wszelkich wyrażeni, które mogłyby przypominać ołtarze pogańskie: greccy unikali nazw βωμός i ἑσχάρα⁷ na określenie ołtarza chrześcijańskiego, który oznaczali przeważnie nazwami biblijnym θυσιαστήριον i τράπεζα z różnymi przymiotnikami i przydawkami; podobnie autorzy łacińscy zamiast dotychczasowego pogańskiego określenia *ara*, używali nazw *altare* (w późniejszej łacinie też *altarium*) lub *mensa* z jakąś przydawką. W każdym z tych nazewnictw zdarzały się jednak nieliczne przypadki oznaczania także ołtarza chrześcijańskiego tradycyjnymi, przyjętymi przez wieki pogańskimi terminami βωμός lub *ara*, bo nie od razu przyzwyczajono się do nowego nazewnictwa, jakkolwiek przydawkami lub kontekstem wskazywano, że i w tym wypadku chodzi o ołtarz chrześcijański. I tak termin βωμός na określenie ołtarza chrześcijańskiego, przenośnie lub w sposób ogólny spotykamy u Klemensa Aleksandryjskiego († 212), który pisał, że „prawdziwie świętym ołtarzem jest dusza sprawiedliwa” (βωμόν δὲ ἀληθῶς ἅγιον τὴν ψυχὴν δίκαιαν)⁸; w podobnym znaczeniu użył tego terminu Orygenes († 254)⁹ i Metody z Olimpu, który wdowy nazywa „żywym ołtarzem Boga” (Θεοῦ γὰρ εἶναι ἔμψυχος βωμός) w odróżnieniu od dziewic, które są „pozłożonym wewnątrz ołtarzem” (περίχρυσον θυσιαστήριον ἔνδον)¹⁰. Jeszcze w 2. poł. IV wieku Synezjusz z Cyreny użyje terminu βωμός na oznaczenie chrześcijańskiego ołtarza Ofiary bezkrwawej¹¹, choć w pozostałych wypadkach będzie go ozna-

⁷ G.W.H. Lampe w swoim słowniku *A Patristic Greek Lexicon* nie wymienia już nawet tego terminu; zob. J. Braun, *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung*, Bd. 1, München 1924, 21-32 (Die Namen des Altares); DACL I/2 3155-3189; DThC I/2 2575-2578; G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1978, 306, 660, 1399-1400: βωμός, θυσιαστήριον, τράπεζα; A. Blaise, *Dictionnaire Latin-Français des auteurs chrétiens*, Strasbourg 1954, 73-74, 93, 525: *altare, altarium, ara, mensa*; J.P. Kirch – Th. Klauser, *Altar III: christlich*, RCh I 334-354; F.J. Dölger, *Die Heiligkeit des Altars und ihre Begründung im christlichen Altertum*, ACh 2 (1930) 161-184; J.S. Pasierb, *Ołtarz chrześcijański: historia i symbolika*, STV 6 (1968) nr 2, 17-27.

⁸ Por. *Stromata* VII 6, 32, 5, GCS 17, 24, 17, tłum. J. Niemirska-Pliszczyńska: Klemens Aleksandryjski, *Kobierce*, II, Warszawa 1994, 242: „Kiedy my powiadamy, że prawdziwie świętym ołtarzem jest dusza sprawiedliwa i że wznoszącym się do tego ołtarza dymem ofiarnym jest zbożna modlitwa, to nie chcą nam wierzyć”.

⁹ Por. *Contra Celsum* VII 17, GCS 10, 234 lub PG 11, 1541, tłum. S. Kalinkowski: Orygenes, *Przeciw Celsusowi*, Warszawa 1986, 391: „Celsus twierdzi, że nie chcemy wznosić ołtarzy, posągów i świątyń [...]. Nie rozumie, że dusza każdego sprawiedliwego człowieka jest dla nas ołtarzem (βωμοί μὲν εἶναι ἡμῖν τὸ ἕκαστον τῶν δικαίων ἡγεμονικόν), z którego wnoszą się naprawdę duchowe wonności – modlitwy pochodzące z czystego sumienia”.

¹⁰ Por. *Symposion* V 8, 130, SCh 95, 160, tłum. S. Kalinkowski, PSP 24, 62: „Ołtarz powleczony brązem możemy porównać do starców i wdów, bo one są żywym ołtarzem Bożym, na którym składamy Panu młode zwierzęta, dziesięciny i dobrowolne ofiary [...] natomiast ołtarz pozłożony wewnątrz, to ci którzy żyją w dziewictwie”.

¹¹ Por. *Catastasis* 1, PG 66, 1573B: „Dei minister ego sum ac sacrificus ac fortasse animam ipsam sacrificare illi me convenit. Neque vero aram illam incruentam (τὸν βωμόν τὸν ἀναιμάκτων ἱερέως) Deus sacerdotis cruore pollutam negliget”.

czał terminem θυσιαστήριον¹². W innych wypadkach autorzy wczesnochrześcijańscy używali terminu βωμός albo na oznaczenie ołtarzy żydowskich (mimo iż Septuaginta określała je terminem θυσιαστήριον)¹³, albo pogańskich¹⁴, albo przenośnie – złych lub grzesznych w odróżnieniu od chrześcijańskich¹⁵.

Podobnie na Zachodzie, twórca łaciny chrześcijańskiej – Tertulian, który choć przeważnie używał terminu *altare*, *altaria*, 9 razy posłużył się terminem *ara* na oznaczenie ołtarza pogańskiego¹⁶, jeden raz odniósł go też do ołtarza chrześcijańskiego, z którego spożywa się Ciało i Krew Pańską: „Czy twój post stacynny nie stanie się uroczystszy, jeśli zajmiesz miejsce przy ołtarzu Bożym (*si ad aram Dei steteris*)? Gdy przyjmujesz Ciało Pańskie i masz je jeszcze, to nie przeszkadza jedno drugiemu – udział w Ofierze i spełnienie obowiązków”¹⁷. Z kontekstu wypowiedzi jasno wynika, że chodzi o ołtarz eucharystyczny, który w innych miejscach nazywał przeważnie *altare*¹⁸.

¹² Por. także, PG 66,15720: „Najpierw wstąpię do świątyni Bożej, potem okrążę ołtarz (κυκλώσομαι τὸ θυσιαστήριον) i zroszę łzami bezcenną posadzkę”.

¹³ Por. np Ps-Eustathius Antiochenus, *Commentarius in Hexaemeron*, PG 18, 764D [o ołtarzu ofiary Izaaka]: „przystąpił do ołtarza i zabójstwa” (ἐπὶ τὸν βωμὸν καὶ τὴν σφαγὴν); Methodius, *Symposion* X 13, 289, SCh 95, 316, tłum. S. Kalinkowski, PSP 24, 103 [o ołtarzu ofiarnym córki Jeftego: Sdz 11, 29-40]: „Jefte swą córkę, co męża nie знаła, zabił Bogu składając w ofierze na ołtarzu niczym owieczkę” (ἄμφι βωμὸν ἀνάδος δίκην); Theodoretus, *Quaestiones in Octateuchum Jos.* q. 19, PG 80, 480C [o ołtarzu wzniesionym przez Jozuego]: „zanim przekroczyli rzekę, zbudowali ogromny ołtarz” (βωμὸν ὑπερόδομησαν μέγιστον).

¹⁴ Por. Clemens Romanus, *Epistola ad Corinthios* 25, 4, SCh 167, 144, tłum. A. Świderkówna, BOK 10, 63: „Tutaj w jasny dzień, na oczach wszystkich, podlatuje ołtarz słońca” (ἡλίου βωμὸν); Hippolytus, *De Christo et antichristo* 49, PG 10, 769A: „Antioch Epifanes [...] wydał dekret, aby na forach budowano ołtarze” (βωμοὺς πρὸ τῶν θυρῶν τῆέντας); *Acta Thomae* 76, ed. R.A. Lipsius – M. Bonnet, s. 191, 16, tłum. M. Starowieyski, ANT II/1, 636: „[szatan] i ja znajduję odpoczynek w zabójstwie, w cudzołóstwie, w ofiarach i libacjach wina, które mają miejsca na pogańskich ołtarzach”.

¹⁵ Por. Joannes Chrysostomus, *In Joannem hom.* 65, 3, PG 59, 364B: „Czy nie widzisz, jakie [chciwość] ma ołtarze (οἴους ἔχει βωμοὺς), jakich domaga się ofiar?”

¹⁶ Por. Tertullianus, *Ad nationes* I 10, 17-18 i 27, CCL 1, 25-26, tłum. E. Stanula, PSP 29, 58-59: „Budujecie takie same ołtarze bogom [*exstruitis aras deis*] i zmarłym [...]. Ich ołtarze [Izydy i Serapisa] zostały zburzone z polecenia senatu (*eorumque aras a senatu deiectas*) [...] senat zakazał odbudowy ołtarzy (*senatus [...] aras insitui prohibuit*); także II 15, 4, CCL 1, 70, PSP 29, 96: „ci którzy posiadają na tych samych miejscach swe ołtarze i świątynie (*in iisdem locis aras vel aedes habent*) płacą pewną zapłatę”; *Apologeticum* 6, 8, CCL 1, 98, tłum. J. Sajdak, POK 20, 31: „Konsulowie Pizo i Gabiniusz – na pewno nie chrześcijanie – po zburzeniu ich ołtarzy (*eversis aris eorum*); także 23, 5, CCL 1, 131, POK 20, 112: „którzy oddychają nad ołtarzami (*aris inhalantes*) z tuszczu ofiarolowego boskiego ducha otrzymują”; *De pallio* 1, 2, CCL 2, 734: „post trinas Pompei aras”; *De idololatria* 11, 7, CCL 2, 1111: „fumantes aras despuet”; *De spectaculis* 10, 2, CCL 1, 236, PSP 5, 93: „wśród wrzawy fletów i trąb rusza pochód do świątyni i ołtarzy” (*ad scaenam a templis et aris*).

¹⁷ *De oratione* 19, 3-4, CCL 1, 268, tłum. W. Kania, PSP 5, 124.

¹⁸ Por. *De oratione* 11, 1, CCL 1, 263, PSP 5, 121: „w razie wywołania niezgody między braćmi lub ich obrażenia, nie pierwiej przystępujemy do ołtarza Bożego (*ne prius ascendamus ad altare Dei*) aż to naprawimy”.

Podobnie inaczej określał ołtarz chrześcijański, a inaczej pogański lub żydowski inny apologeta łaciński – Minucjusz Feliks¹⁹. Również późniejsi łacińscy autorzy wczesnochrześcijańscy używali powszechnie na oznaczenie ołtarza chrześcijańskiego terminu *altare* lub *mensa*, a ołtarz pogański nazywali *ara*. Tak czynił m.in. św. Cyprian z Kartaginy, nazywający ołtarz chrześcijański *altare* lub *altare Dei*²⁰, odróżniając go od pogańskiego przez nazwę *ara* lub *ara diaboli*²¹, tak w IV wieku Piotr Chryzolog²², a pod koniec tego wieku poeta Prudencjusz, który chociaż znał termin *altare*, to pisał nie tylko o *arae diabolicae*²³, ale i ołtarz chrześcijański często nazywał *ara dicata Deo*²⁴.

Wracając teraz do nazewnictwa ołtarza w pierwszych pismach chrześcijańskich, warto zaznaczyć, że w najstarszym piśmie wczesnochrześcijańskim *Didache* nie ma wprost mowy o ołtarzu, choć mówi się tam jasno o Eucharystii i dziękczynieniu, o ofierze publicznej, o kielichu i łamaniu chleba²⁵, które

¹⁹ Por. *Octavius* 10, 2 i 4, CSEL 2, 14, tłum. M. Szarmach, PSP 44, 32: „Dlaczego więc [chrześcijanie] nie mają ołtarzy (*cur nullas aras habent*), świątyń żadnych, żadnych też wizerunków kultu [...]. Jedyne nędzne plemię żydowskie czciło również jedynego Boga [...] w świątyniach i na ołtarzach (*templis, aris, victimis*) z całym ceremoniałem i ofiarami”.

²⁰ Por. *Epistola* 43, 5, CCL 3B, 205, tłum. W. Szołdrski, PSP 1, 122: „Nie można ustawiać innego ołtarza i czynić nowego kapłaństwa, poza jednym ołtarzem i jednym kapłaństwem (*aliud altare constitui aut sacerdotium novum fieri praeter unum altare et unum sacerdotium non potest*); *Epistola* 1, 1, CCL 3B, 1, PSP 1, 27: „ci, którzy cieszą się godnością boskiego kapłaństwa [...] powinni służyć wyłącznie ołtarzowi, ofiarom, prośbom i modlitwom (*in clerico ministerio constituti non nisi altari et sacrificiis [...] vacare debeant*)”; zob. też. *De lapsis* 8, CCL 3/1, 225, POK 19, 202.

²¹ Por. *Epistola* 65, 1, CCL 3C, 427, PSP 1, 217: „jakby to było godziwie od ołtarzy ofiarnych diabła, przystąpić do ołtarza Boga” (*post aras diaboli accedere ad altare Dei*); *Ad Demetrianum* 12, CCL 3A, 42, POK 19, 312: „Dymią wszędzie w waszych świątyniach ofiarne zgłiszcza i stopy zwierzęce, a ołtarzów Boga albo nie ma wcale, albo są ukryte (*et Dei altaria vel nulla sunt vel occulta*)”; zob. też Ps-Cyprianus, *Quod idola dii non sunt* 7, CSEL 3/1, 24, POK 19, 104.

²² Por. *Sermo* 51, PL 52, 343, CCL 24, 285-286: „Quam diu apud vos, et non ad gentes mittam, ubi ad unius discipuli mei vocem templi corruunt, simulacra fugiunt, consumuntur arae, cedunt idola [...] commutantur in ecclesias delubra, in altaria vertuntur arae”.

²³ Por. *Peristephanon* VI 34-36, CCL 126, 315, tłum. M. Brożek, ŻMT 40, 242: „Tutaj Emilian sędzia grozi im męką [...] każe im cześć szatańskim oddać ołtarzom (*aras daemonicis coli iubebant*)”.

²⁴ Por. *Peristephanon* XI 170, CCL 126, 375, ŻMT 40, 320: „Obok stoi Bogu poświęcony ołtarz, ta mensa, ta rozdawczyni Sakramentu” (*ara dicata Deo, illa sacramenti donatrix mensa*); tamże IX 100, CCL 126, 329, ŻMT 40, 261: „I ołtarz grzeją usta, i pierś kamień grobu (*altar tepescit ore, saxum pectore*)”; tamże V 515-518, CCL 126, 311-312, ŻMT 40, 236: „Gdy sprawiedliwy już pokój nastął, spoczynek należy szczątkom świętego dał ołtarz. Bo położone w świątyni i pod ołtarzem schowane chłoną woń ofiar niebiańskich (*altar quietem debitam praestat beatis ossibus; subiecta nam sacrario imamque ad aram muneris perfusam subitus hauriunt*)”; tamże X 49, CCL 126, 332, ŻMT 40, 267: „Gotował się więc bezbożnik z bezecnym wojskiem od fundamentu wyrzucić i zniszczyć ołtarz (*altaris aram funditus pessumdare*)”; *Cathemerinon* VII 203, CCL 126, 42, PSP 43, 64: „To nam niesie faskę przybytku ołtarza (*altaris aram quod facit placibilem*), to wiarę rozbudza w drżącym w nas sercu”.

²⁵ Por. *Didache* 9-10, Sch 248bis, 174-182, tłum. A. Świderekówna, BOK 10, 37-38.

bez wątpienia suponują jakiś ołtarz. Z innych Ojców Apostolskich jedynie Klemens Rzymski, Ignacy Antiocheński, Polikarp ze Smyrny, Pseudo-Barnaba i Hermas używali terminu θυσιαστήριον, choć jeszcze nie zawsze na oznaczenie konkretnego, materialnego ołtarza chrześcijańskiego. Pierwszy z nich, użył tego terminu w wyrażeniu: τῷ θυσιαστηρίῳ τοῦ Θεοῦ, ale raczej jeszcze na oznaczenie ołtarza żydowskiego, przy którym służyli kapłani i lewici²⁶; on to również, jak wspominaliśmy, ołtarz pogański nazywał βωμός²⁷. Natomiast Ignacy Antiocheński aż pięciokrotnie użył w swych listach terminu θυσιαστήριον w różnych znaczeniach, w tym również po raz pierwszy na oznaczenie ołtarza eucharystycznego. Terminem tym oznaczał więc najpierw Kościół jako wspólnotę chrześcijańską, zgromadzoną na modlitwie pod kierownictwem duchownych²⁸, innym razem ołtarz ofiarny w ogóle, na którym ma się przelać krew męczennika²⁹, a wreszcie ołtarz eucharystyczny, otoczony przez duchownych na czele z biskupem, składających ofiarę eucharystyczną, będącą zwornikiem całej wspólnoty³⁰. Z kolei autor *Listu Pseudo-Barnaby* używa terminu θυσιαστήριον na oznaczenie ołtarza żydowskiego, o którym jest mowa w Biblii Starego Testamentu³¹, Hermas w swoim *Pasterzu* na oznaczenie ołtarza Bożego w niebie³², a Polikarp ze Smyrny po raz pierwszy przenośnie wdowy nazywa

²⁶ Por. *Epistola ad Corinthios* 32, 2, SCh 167, 150, BOK 10, 65: „Od Jakuba bowiem pochodzą wszyscy kapłani i lewici, służący przy ołtarzu Bożym (λειτουργοῦντες τῷ θυσιαστηρίῳ τοῦ Θεοῦ)”.

²⁷ Por. wyżej przypis 14.

²⁸ Por. *Epistola ad Trallianos* 7, 2, SCh 10, 100, BOK 10, 125: „kto jest wewnątrz wspólnoty (ὁ ἐντὸς θυσιαστηρίου), ten jest czysty, kto zaś jest zewnątrz wspólnoty (ὁ δὲ ἐκτὸς θυσιαστηρίου), ten czysty nie jest. Znaczy to, że kto czyni coś bez biskupa, kapłanów i diakonów, ten nie ma czystego sumienia”; *Epistola ad Ephesios* 5, 2, SCh 10, 62, BOK 10, 114: „ten kto nie jest we wspólnocie (ἐὰν μὴ τις ἦ ἐντὸς τοῦ θυσιαστηρίου), sam pozbawia się chleba Bożego”. W obydwóch wypadkach termin θυσιαστήριον A. Świderkówna tłumaczy jako „sanktuarium”, my zaś – „wspólnota”.

²⁹ Por. *Epistola ad Romanos* 2, 2, SCh 10, 108, BOK 10, 128: „Nie próbujcie mi dać nic więcej ponad to, aby krew moją wylano na ofiarę Bogu, dopóki ołtarz jest jeszcze gotowy (ὡς ἔτι θυσιαστήριον ἑτοιμὸν ἔστιν) .

³⁰ Por. *Epistola ad Philadelphios* 4, 1, SCh 10, 122, BOK 10, 133: „Starajcie się uczestniczyć w jednej Eucharystii. Jedno bowiem jest Ciało Pana naszego Jezusa Chrystusa i jeden kielich, aby nas zjednoczyć z Krwią Jego, jeden ołtarz (ἓν θυσιαστήριον), jak też jeden biskup, razem z kapłanami i diakonami”; *Epistola ad Magnesios* 7, 2, SCh 10, 86, BOK 10, 121: „Wszyscy biegnijcie jakby zjednoczyć się w jedną świątynię Bożą (εἰς ἓνα ναὸν Θεοῦ), jakby wokół jednego ołtarza (ἐπὶ ἓν θυσιαστήριον), w jednym Jezusie Chrystusie”.

³¹ Por. *Epistola Ps-Barnabae* 7, 3 i 9, SCh 172, 130: „w ofierze za nasze grzechy, czego zapowiedzią było złożenie Izaaka w ofierze na ołtarzu (Ἰσαὰκ τοῦ προσερχθέντος ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον). Postuchajcie: «Jeden kozioł na ołtarz» (Kpl 16, 8)”.

³² Por. *Pastor. Mandatum* X 42, 3, 2-3, SCh 53bis, 190, BOK 10, 241: „Modlitwa człowieka smutnego nigdy nie ma dość siły, by wstąpić na ołtarz Boży (ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον τοῦ Θεοῦ), [...] bo smutek miesza się z modlitwą i nie pozwala, by wstąpiła na ołtarz czysta (ἀναβῆναι καθαρὰν ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον)”; *Pastor. Similitudo* VIII 2, 5, SCh 53bis, 264, BOK 10, 263: „Anioł powiedział do Pasterza: [...] ja i tak ich jeszcze sprawdzę przy ołtarzu (ἐγὼ αὐτοὺς ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον δοκιμάσω)”.

„ołtarzem Bożym”³³. Z powyższych uwag widać, że w pismach Ojców Apostolskich znaczenie semantyczne terminu θυσιαστήριον było jeszcze bardzo płynne, oznaczając już to wspólnotę chrześcijańską, już to ołtarz ofiarny w ogóle, zwłaszcza w Starym Testamencie, już to ołtarz Boży w niebie, już to ołtarz eucharystyczny, już to wreszcie przenośnie – wdowy.

Nieco później, apologetci chrześcijańscy broniąc swoich współbraci przed oskarżeniami ze strony pogan i żydów o ateizm i bezbożnictwo, że nie czczą bogów i ich posągów, że nie składają im ofiar i nie budują im świątyń, przyznawali, że nie mają oni faktycznie ołtarzy podobnych do ołtarzy pogańskich i żydowskich, przeznaczonych do kultu bożków i ofiar krwawych – co na Zachodzie lakonicznie wyraził Minucjusz Feliks w słowach: „Delubra et aras non habemus”³⁴, a na Wschodzie m.in. Atenagoras z Aten³⁵, a pół wieku później w dłuższym wywodzie Orygenes³⁶ – ale zawsze podkreślali, że nie są

³³ Por. *Epistola ad Philippenses* 4, 3, Sch 10, 182, BOK 10, 157: „Niech wiedzą, że [wdowy] są ołtarzem Boga (ὅτι εἰσι θυσιαστήριον Θεοῦ)”.

³⁴ Por. *Octavius* 32, 1, CSEL 2, 45, PSP 44, 67: „Czy sądzicie, że jeśli nie mamy świątyń i ołtarzy, to ukrywamy przedmiot naszej czci? [...] Jakąż mu świątynię wzniosę, jeśli nie może Go objąć cały ten świat, który On stworzył? Jakże śmiałym zamknąć tak wielki ogrom majestatu w jednej kapliczce? [...]. Czyż nie lepiej, byśmy oddawali Mu cześć umysłem i składali ofiary w naszym sercu? Czyż będę składał Bogu w ofierze bydłęta i zwierzęta?”

³⁵ Por. *Legatio pro christianis* 13-14, PG 6, 916 lub Sch 379, 110-112, tłum. S. Kalinkowski: Atenagoras z Aten, *Prośba za chrześcijanami*, Warszawa 1985, 42-43.

³⁶ Por. *Contra Celsum* VII 64 i VIII 17-20, PG 11, 1512 i 1540-1549, tłum. S. Kalinkowski: Orygenes, *Przeciw Celsusowi*, Warszawa 1986, 378 i 391-394: „Jak więc jeden czyn [...] okazuje się złożony ze względu na różne poglądy i przekonania osób działających, tak samo ci, którzy nie chcą czcić bóstwa na ołtarzach, w świątyniach i przed posągami [...] postępują w ten sposób powodowani innymi przekonaniem niż Żydzi i chrześcijanie. Paganie gardzą ołtarzami i posągami wcale nie dlatego, aby nie poniżyć kultu Bożego i nie przenosić go na przedmioty wykonane rękami artystów, ani dla przekonania, że w pobliżu posągów i świątyń gromadzą się złe duchy [...] chrześcijanie natomiast i Żydzi nie tylko brzydzą się świątyniami, ołtarzami i posągami bogów, ale gdy trzeba, gotowi są raczej śmierć ponieść, niż splamić grzechem swe wyobrażenie Najwyższego Boga”; VIII 17-20: „Celsus twierdzi dalej, że nie chcemy wznosić ołtarzy, posągów i świątyń, bo jak sądzi, niechęć taka jest znamięm i oznaką naszej tajnej i sekretnej wspólnoty. Nie rozumie, że dusza każdego sprawiedliwego człowieka jest dla nas ołtarzem, z którego wznoszą się naprawdę duchowe wonności – modlitwy pochodzące z czystego sumienia [...]. Krótko mówiąc, wszyscy chrześcijanie pragną wznosić ołtarze i posagi, o których wspominałem: nie są one bezduszne i martwe, lecz przyjmują Ducha Bożego, który jak we własnym domu w nich mieszka [...]. Kto ma ochotę, niechaj porówna opisane przeze mnie ołtarze z ołtarzami, o których mówi Celsus, niech zestawí posagi wzniesione w duszach ludzi oddających cześć Bogu z posągami wykonanymi przez Fidiasza [...] pojmié wówczas, że tamte są martwe i podlegają niszcycielskiemu działaniu czasu, nasze natomiast trwają w duszy nieśmiertelnej tak długo, jak długo dusza rozumna tego pragnie [...] możemy ich przekonać, że nie ma porównania między naszymi posągami a posągami pogańskimi, między naszymi ołtarzami a ich ołtarzami i, jeśli tak można powiedzieć, ich ołtarzami, kadzidłami i krwią ofiarną, między świątyniami w naszym pojęciu, a świątyniami martwych bogów [...]. Nie budujemy więc ołtarzy, posągów i świątyń nie dlatego, żeby takie postępowanie było znamięm i oznaką naszego tajnego i sekretnego związku, ale dlatego, że dzięki nauce Jezusa zrozumieliśmy, jak należy oddawać cześć Bogu”.

ateistami i bezbożnikami, bo niewidzialnego Boga czczą w sposób duchowy. Nie twierdzili również nigdy, że nie mają swoich ołtarzy, bo składali przecież bezkrwawą Ofiarę eucharystyczną, ale z obawy o posiadzenie o analogiczną idololatrię, unikali skryśtnie wszelkiej terminologii ołtarzowej. Przykładem jest tu choćby św. Justyn Męczennik († 167), który choć w swojej *Apologii* opisuje dokładnie sprawowanie Eucharystii³⁷, a w *Dialogu z Żydem Tryfonem* zaznacza, że jest ona zapowiedziana przez ofiary żydowskie i proroka Malachiasza³⁸, to jednak nigdzie w tym kontekście nie użył terminu „ołtarz” (θυσιαστήριον), który bez wątplenia suponuje. Niemniej jednak w tym czasie św. Ireneusz z Lyonu († 202) ucząc, że Jezus Chrystus ustanowił ofiarę, złożoną z chleba i wina, która winna być często i bez przerwy składana na ołtarzu, używa na jego oznaczenie terminu θυσιαστήριον, którym oznacza również ołtarz w niebie, do którego docierają nasze modlitwy i prośby³⁹.

W późniejszym okresie, kiedy chrześcijaństwo miało już pełną swobodę działania, budowania świątyń i bazylik, a w nich ołtarzy, to te ostatnie na Wschodzie powszechnie nazywano θυσιαστήριον lub τράπεζα (często z przydawką), a na Zachodzie *altare, mensa*, a w późniejszym okresie także *altarium*, choć wszystkie te nazwy przybierały niekiedy i inne znaczenia.

II. U GRECKICH OJCÓW KOŚCIOŁA

1. Θυσιαστήριον. Jako przykłady stosowania nazwy θυσιαστήριον można tu m.in. najpierw wymienić Euzebiusza z Cezarei († 339), który opisując poświęcenie bazyliki w Tyrze tak określał znajdujący się w niej ołtarz, nazywał go świętym i wielkim, porównywał do żydowskiego przybytku Święte Świętych i wyobrażał sobie, że staje przy nim Chrystus jako Wielki Arcykapłan wszechświata, modli się i wstawia za nami do Boga⁴⁰. Tak też później czynił św. Atanazy

³⁷ Por. *Apologia* I 65-67, PG 6, 428-429 lub SCh 507, 302-312, tłum. L. Misiarczyk, BOK 24, 254-256 lub POK 4, 75-58.

³⁸ Por. *Dialogus cum Iudaeo Tryphone* 41 i 117, PG 6, 564 i 745, POK 4, 166-167 i 306-308.

³⁹ Por. *Adversus haereses* IV 18, 6, SCh 100, 615: „Słowo dało ludziom przykazanie składania ofiar, choć ich nie potrzebowano, aby nauczyć służyć Bogu, tak też chce, abyśmy także składali dar na ołtarz często i bez przerwy. Jest bowiem ołtarz w niebiesiach, na który modlitwy nasze i prośby są skierowane (ἡμᾶς τε προσφέρειν τὸ δῶρον ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον διηλεκῶς θέλει. Ἔστι μὲν οὖν θυσιαστήριον ἐν τοῖς οὐρανοῖς, ἐκεῖσε γὰρ αἱ εὐχαὶ ἡμῶν καὶ προσφοραὶ ἀναπέμπονται)”.
⁴⁰ Por. HE X 4, 68, PG 20, 877A, tłum. A. Lisiecki, POK 3, 443: „Święty zaś, wielki i jedyny ołtarz (σεμνὸν δὲ καὶ μέγα καὶ μονογενὲς θυσιαστήριον) czemżeżby mógł być, jeśli nie ową czystością i Świętem Świętych duszy wspólnego wszystkich kapłana? Przy nim stoi, po prawicy jego, Wielki Arcykapłan wszechświata, sam Jezus, jednorodzony Syn Boży, który od wszystkich wonne kadzidło i bezkrwawe oraz bezcielesne modłów ofiary przyjmuje jasnym obliczem i wyciągniętymi rękoma i składa je Ojcu niebieskiemu, a Bogu wszech rzeczy. On Sam się pierwszy modli do Niego i Sam jeden Ojcu cześć Jemu przynależną oddaje, a potem Go błaga, by był nam wszystkim łaskawy i dobry na wieki”.

Aleksandryjski († 373), który mówił o „oltarzu Bożym” w odbudowanej świątyni Ezdrasza⁴¹, i o oltarzu Samarii, przy którym zlorzeczył prorok z Judy w obecności Roboama⁴², a także o wizji św. Antoniego, który widział ołtarz Kościoła (θυσιαστήριον τῆς Ἐκκλησίας), bezczeszczony kopytami mułów z głosem: „oltarz mój będzie znieważony” (θυσιαστήριον μου βδελυχθήσεται), co się sprawdziło 2 lata później, gdy arianie napadali na kościoły i w obecności pogan „robili z ołtarzami, co chcieli”⁴³. Biskup aleksandryjski znał także termin βωμός, którym oznaczał ołtarze pogańskie, jakie wznoszono i doprowadzano do nich siłą ortodoksyjnych chrześcijan w czasie prześladowań w Aleksandrii⁴⁴. Z Ojców Kapadockich można tu najpierw wskazać Grzegorza z Nazjanzu († 390), który objaśniając znaczenie ołtarza chrześcijańskiego, w przeciwstawieniu do ołtarza pogańskiego (βωμός) podkreślał jego moc uzdrawiającą oraz zaznaczał, że prawowici chrześcijanie mają tylko jeden ołtarz⁴⁵; potem św. Grzegorza z Nyssy († 394), dla którego ołtarz jest symbolem jedności prawowitej zdrowej wiary⁴⁶, a także Bazylego Wielkiego († 379)⁴⁷. Podobnie nazywał ołtarz Cyryl Jerozolimski († 386), mówiący o świętym oltarzu Bożym (ἄγιον τοῦ Θεοῦ θυσιαστήριον), z którego czerpie się duchowe i niebieskie tajemnice⁴⁸, autor pochodzącej z IV wieku *Pasji św. Teodota*, przeciwstawiają-

⁴¹ Por. *Apologia ad Constantium* 18, PG 25, 617C, tłum. J. Ożóg, PSP 21, 177: „zbudowali ołtarz dla Boga (θυσιαστήριον τοῦ Θεοῦ), tam składali ofiary i święcili całą uroczystość (1Ezdr 3, 8-11).

⁴² Por. *Apologia de fuga sua* 17, PG 25, 665B, PSP 21, 197: „prorok, który zlorzeczył przy oltarzu Samarii (ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον τῆς Σαμαρείας) i zawstydił Roboama”.

⁴³ Por. *Vita Antonii* 82, PG 26, 960A lub SCh 400, 346, tłum. Z. Brzostowska: Św. Atanazy Aleksandryjski, *Żywot św. Antoniego*, Warszawa 1987, 104-105.

⁴⁴ Por. *Apologia contra arianos* 15, PG 25, 273AB: „zapowiadano im ołtarze i ofiary pogańskie (βωμοὺς καὶ θυσίας ἐπαπευεῖν) [...] pewien człowiek chwycił w ręce dziewczę [...] i siłą przyprowadził ją do ołtarza (πρὸς βωμὸν εἴλεν)”.

⁴⁵ Por. *Oratio* 5, 29, PG 35, 701A, tłum.: Św. Grzegorz z Nazjanzu, *Mowy wybrane*, Warszawa 1967, 217: „już nie będą plugawic krwią zbrodniczą ołtarzy poświęconych najczystszą i bezkrwawą ofiarą (τῆς ἀναμιάκτου θυσίας ἐπόνυμα θυσιαστήριον); nie będą hańbić miejsc świętych bezbożnymi ołtarzami (οὐδε βωμοῖς ἀθεοῖς); *Oratio* 8, 18, PG 35, 809C, tłum. J.M. Szymusiak: Św. Grzegorz Teolog, Poznań 1965, 311-312: „[Gorgonia] pada przed ołtarzem (τὸ θυσιαστήριον προσπίπτει) z całą swoją wiarą i wielkim głosem, woła do Tego, który na ołtarzu odbiera hold [...] opiera głowę o ołtarz (τὸ θυσιαστήριον τὴν κεφαλὴν ἐαυτῆς προσφεῖσα) nie przerywając wołania strugami łez go zrasza i oświadcza, że nie opuści go i nie odejdziesz, zanim zdrowia nie odzyska”; *Oratio* 26, 18, PG 35, 1252A, *Grzegorz Teolog*, s. 366: „Jak mogliście stawiać ołtarz [schizmatycki] przeciwko ołtarzowi (θυσιαστήριον θυσιαστήριον ἀντηγείρατε).

⁴⁶ Por. *Epistula* 3, PG 46, 1024A, tłum. T. Sinko: Św. Grzegorz z Nyssy, *Wybór pism*, Warszawa 1963, 236-237: „Co znaczy wprowadzenie przeciw nam nowych ołtarzy (τί βούλεται ἡ τῶν καινῶν θυσιαστηρίων ἀντεξαγωγή) [...] i dlaczego niektórzy wnoszą przeciw nam inny ołtarz (ἄλλο [...] θυσιαστήριον ἀντεγείρεται), jakobyśmy plamili świętości”.

⁴⁷ Por. Ps-Basilius, *Historia mystagogica* 5, ed. F.E. Brightman, JTS 9 (1908) 258-259.

⁴⁸ Por. *Catechesis* 18, 32, PG 33, 1053B, tłum. W. Kania, PSP 9, 298: „macie pójść do chrztu, do świętego ołtarza Bożego (πρὸς τὸ ἅγιον τοῦ Θεοῦ θυσιαστήριον) i tu otrzymacie duchowe i niebieskie tajemnice”.

cy pogańskiemu ołtarzowi (βωμῶ) ołtarz chrześcijański (θυσιαστήριον)⁴⁹, czy wreszcie św. Jan Chryzostom († 407), który choć przeważnie ołtarz chrześcijański nazywał „stołem” (τράπεζα), to jednak niekiedy określał go też terminem θυσιαστήριον, przeciwstawiając go ołtarzowi pogańskiemu (τὸν τῶν εἰδώλων βωμῶν)⁵⁰. Podobnie także czynił Pseudo-Dionizy Areopagita, który nazwę tę przodzabiał zawsze przydawką „boski” (τὸ θεῖον θυσιαστήριον)⁵¹.

Tak również w dalszym ciągu nazywano ołtarz w niebie, na który spływają z ziemi modlitwy, umartwienia, dobre uczynki i duchowe ofiary, kierowane do Boga⁵². Przed tym też niebieskim ołtarzem stają, zdaniem Orygenesza, dusze ludzi zamordowanych z powodu Chrystusa i proszą o odpuszczenie grzechów dla grzeszników⁵³; na nim składane są dusze męczenników⁵⁴, na nim w otoczeniu aniołów Bóg jest uwielbiany⁵⁵, jego zaś typem i obrazem jest, jak zaznacza Jan Chryzostom, materialny ołtarz ziemski⁵⁶.

⁴⁹ Por. *Passio Theodoti Ancyranı et septem cum eo virginum* (18 V), 1, 4, ASS vol. Maii IV 151: „Wyszo zarządzenie, aby wszystkie kościoły z ich ołtarzami (σὺν τοῖς θυσιαστήριοις) zrównać z ziemią, kapłanów zaś spędzić do ołtarzy pogańskich (προσάγεσθαι τοῖς βωμοῖς) i zmusić do złożenia ofiary”; zob. Eusebius, HE VII 32, 23-24; H.D., *La Passion de S. Théodote d'Ancre*, AnBol 22 (1903) 320-328; BS XII 309-312 (J.M. Sauget).

⁵⁰ Por. *In Epistolam I ad Corinthios hom.* 24, 1, PG 61, 200A: „Jeśli pragniesz krwi, mów [Chrystus], to nie szukaj ołtarza bożków z zabijaniem zwierząt, ale mojego ołtarza, zroszonego moją krwią (τὸν τῶν εἰδώλων βωμῶν, ἀλλὰ θυσιαστήριον τὸ ἐμὸν τῷ φοίνισσε αἵματι)”; *In Joannem hom.* 13, 4, PG 59, 90C: „«Oleju pragnę, nie ofiary» (Oz 6, 6). I słusznie: ów bowiem ołtarz jest nieożywiony (ἀψυχον τὸ θυσιαστήριον), ten zaś ożywiony”.

⁵¹ Por. *De ecclesiastica hierarchia* 5, 3, 2, PG 3, 509, tłum. M. Dzielska: Pseudo-Dionizy Areopagita, *Pisma teologiczne*, wyd. 2, Kraków 2005, 190-191: „W czasie obrzędu święceń episkopalnych przyszedł biskup klęka przed boskim ołtarzem (ἐπίπροσθεν τοῦ θεοῦ θυσιαστήριου) [...]. Przyszedł ksiądz również klęka na oba kolana przed boskim ołtarzem (ἐπίπροσθεν τοῦ θεοῦ θυσιαστήριου). Przyszedł diakon ugina tylko jedno kolano przed Bożym ołtarzem (ἐπίπροσθεν τοῦ θεοῦ θυσιαστήριου). Podejście do boskiego ołtarza (ἐπὶ τὸ θεῖον θυσιαστήριον) symbolicznie oznacza dla wszystkich, którzy dostępują święceń kapłańskich, całkowite poddanie własnego życia Bogu”.

⁵² Por. Hermas, *Pastor. Mandatum* 10, 42, 3, 2, zob. wyżej przypis 32.

⁵³ Por. *Exhortatio ad martyrium* 30, PG 11, 601B, tłum. S. Kalinkowski, PSP 24, 157: „Dusze «Ścietych» dla świadectwa Jezusa nie na próżno stają przed ołtarzem w niebie (ἐν οὐρανοῖς θυσιαστήριω) i naprawdę dostarczają odpuszczenia grzechów tym, którzy się modlą”.

⁵⁴ Por. Oecumenius, *Commentarius in Apocalypsin* 6, 9, ed. H.G. Hoskier, Michigan 1928, 91: „Widziałem, mów, dusze męczenników, mające wzniosły stan: były bowiem nad nadprzyrodzonym ołtarzem (ὕπερ τὸ ὑπερουράνιον θυσιαστήριον)”.

⁵⁵ Por. *Hesychii Fragmenta in Psalmos* 112, 4, PG 93, 1329B: „Chociaż [Bóg] uwielbiany jest tutaj, to jednak Jego chwała zmierza ku niebu, gdzie ma nie ręką ludzką wykonany ołtarz (τὸ ἀχειροποίητον θυσιαστήριον), przy którym zastępy aniołów wечно Go uwielbiają”; *Constitutiones Apostolorum* VIII 13, 3, SCh 336, 206, ŻMT 42, 246: „Módlmy się, aby tę ofiarę [...] dobry Bóg przyjął [...] na swój ołtarz niebieski (εἰς τὸ ἐπουράνιον αὐτοῦ θυσιαστήριον), jako miłą woń”; zob. też *Liturgy of St. James*, ed. B. Ch., PO 26, s. 180, 27; *Liturgy of St. Basil*, ed. F.E. Brightman, w: *Liturgies Eastern and Western*, Oxford 1896, s. 319, 25.

⁵⁶ Por. Joannes Chrysostomus, *In Isaiam* 6, 1, hom. 6, 3, PG 56, 139A: „Ów ołtarz (Iz 6, 6) jest figurą i obrazem tego ołtarza (ἐξέῖον τὸ θυσιαστήριον τοῦ θυσιαστήριου τούτου τύπος ἐστὶ καὶ

Terminem θυσιαστήριον oznaczano nie tylko sam ołtarz ziemski lub niebieski, ale również, zwłaszcza w starożytnych tekstach prawnych i liturgicznych, miejsce wokół ołtarza, zarezerwowane przeważnie dla duchownych lub określonej grupy osób; miejsce to w kościele nazywane jest dziś najczęściej – prezbiterium. Widać tu niewątpliwie wpływ Starego Testamentu, którego przepisy zabraniały pewnym grupom osób wstępu do niektórych miejsc świątyni, zwłaszcza dostępu do ołtarza. Znalazło to odzwierciedlenie również w późniejszej literaturze judaistycznej⁵⁷.

To właśnie miejsce, otaczające bezpośrednio ołtarz w kościele, nazywane już w VI wieku chórem (χώρος), dostępne jedynie dla duchownych, określano mianem θυσιαστήριον⁵⁸. Do tego miejsca, nazywanego dziś prezbiterium, Synod Laodycejski z końca IV wieku, dopuszcza jedynie duchownych, przyjmujących Komunię Świętą⁵⁹, zakazując doń wstępu kobietom⁶⁰, obradujący zaś 200 lat później synod trullański, nazywany też Soborem Konstantynopolitańskim III – wstępu laikom w ogóle⁶¹; na tym terenie wolno też tylko było przyjmować dary ofiarne⁶². Te same jednak synody lub kanony prawne terminem θυσιαστήριον oznaczały nadal konkretny ołtarz kościelny, przy którym modlono się i sprawowano Ofiarę Eucharystyczną⁶³; jest on również miejscem azyłu⁶⁴.

εἰκών), ów zaś ogień, obrazem tego ognia duchowego”; Sophronius, *Fragmentum commentarii liturgici* 3, PG 87, 3984C: „Ten ołtarz jest na pamiątkę ołtarza niebieskiego (τὸ [...] βῆμα ἐστὶ κατὰ μίμησιν τοῦ ἐπουρανίου θυσιαστηρίου)”.

⁵⁷ Por. m.in. *Reliquiae Apocalypsis Baruch* 2, 10 i 9, 7, ed. J. Rendel Harris: *The Rest of the Words of Baruch*, London 1889, 57, 72.

⁵⁸ Por. Ps-Procopius Gazaeus, *Descriptio basilicae S. Sophiae*, PG 87, 2836C: ὁ γὰρ τοῦ ἱεροῦ τὰ μάλιστα χώρος ἀβέβηλος, καὶ μόνοις ἱερεῦσι βατός, ὅσπερ καλοῦσι θυσιαστήριον.

⁵⁹ Por. *Concilium Laodicenum* can. 19, ed. Hefele – Leclercq, I/2, s. 1010: „Do prezbiterium wolno wchodzić jedynie osobom duchownym i tam przyjmować Komunię Świętą (μόνοις ἐξὼν εἶναι τοῖς ἱερατικοῖς εἰσιέναι εἰς τὸ θυσιαστήριον καὶ κοινωνεῖν)”.

⁶⁰ Por. tamże can. 44, Hefele – Leclercq, I/2, s. 1020: „Kobietom nie wolno wchodzić do prezbiterium (οὐ δεῖ γυναῖκας ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ εἰσερχεσθαι)”.

⁶¹ Por. *Concilium Trullanum* can. 69, Mansi XI 973: „Żadnemu z laików nie wolno wstępować do świętego prezbiterium (ἐνδὸν ἱερῶ εἰσιέναι θυσιαστηρίῳ)”.

⁶² Por. Palladius, *Dialogus de vita S. Joannis Chrysostomi* 15, PG 47, 51 lub Sch 341, 294: „Synod nakazał, aby złoto od spadkobierców Antonina przyjmować i komunikować się z nimi tylko wewnątrz prezbiterium (κοινωνεῖν δὲ ἐνδὸν τοῦ θυσιαστηρίου)”.

⁶³ Por. *Canones Apostolorum* can. 3, ed. F.X. Funk, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, Paderbornae 1905, 565: „Jeżeli którykolwiek biskup lub prezbiter, wbrew ustaleniu Pana, złoży na ołtarzu w ofierze (ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον) jakiegokolwiek inne dary, jak miód lub mleko [...]. Niech nie będzie dozwolone składanie na ołtarzu czegokolwiek innego (τι ἔτερον πρὸς τὸ θυσιαστήριον) oprócz oliwy i kadzidła”; tamże can. 4, Funk s. 565: „Wszelkie inne pierwociny owoców będą przesyłane do domu biskupa i prezbiterów, a nie do ołtarza (ἀλλὰ μὴ πρὸς τὸ θυσιαστήριον)”;

Concilium Trullanum can. 57, Mansi XI 969: „Nie przystoi przynosić do ołtarzy miód i mleko (δὲ μὴ χρῆθι τοῖς θυσιαστηρίοις προσφέρεσθαι)”.

⁶⁴ Por. Palladius, *Dialogus de vita S. Chrysostomi* 6, PG 47, 23 lub Sch 341, 136: „Uciekił trzymając się ołtarza (προσφυγὼν τῷ θυσιαστηρίῳ)”.

Ten to jeden konkretny ołtarz był także symbolem jedności kościelnej, którą zrywał każdy, kto budował sobie inny nowy ołtarz⁶⁵.

Terminu *θυσιαστήριον* używano w literaturze patrystycznej także przenośnie i metaforycznie, oznaczając nim, oprócz ołtarza, również inne rzeczywistości – osoby lub rzeczy: często identyfikowano go z samym Chrystusem⁶⁶, nieco rzadziej oznaczano nim Jego Matkę Maryję⁶⁷, założony przez Niego Kościół⁶⁸, a także, jak zaznaczaliśmy już wyżej⁶⁹, szczególnie poszkodowanych życiowo – wdowy i sieroty⁷⁰.

⁶⁵ Por. *Canones Apostolorum* can. 31, Funk s. 572: „Jeśli którykolwiek prezbiter wzgardziwszy własnym biskupem ustanowi sobie nowy ołtarz (*θυσιαστήριον* ἕτερον πέξει) i odprawia oddzielne nabożeństwa [...]”; *Concilium Antiochenum* (341) can. 5, ŻMT 37, 136: „gdyby jakiś prezbiter albo diakon lekceważąc swojego biskupa oddalił się od Kościoła [...] ustawił własny ołtarz (*καὶ θυσιαστήριον ἔστησεν*) i nie zważał na upomnienia biskupa [...] należy go całkowicie pozbawić urzędu bez prawa powrotu”.

⁶⁶ Por. Eusebius, HE X 4, 68, PG 20, 877A, POK 3, 443: „Święty zaś wielki i jedyny ołtarz [w bazylice tyńskiej] czymże mógł być, jeśli nie ową czystością i Świętym Świętych duszy wspólnego wszystkich Kapłana (*θυσιαστήριον* [...] τῆς τοῦ κοινοῦ πάντων ἰερέως). Przy nim stoi po jego prawicy Wielki Arcykapłan wszechświata, sam Jezus – Jednorodzony Syn Boży”; Ignatius, *Epistola ad Magnesios* 7, 2, zob. wyżej przypis 30; Cyrillus Alexandrinus, *De adoratione in Spiritu* 9, PG 68, 592D: „Ołtarz ziemski nazywa Emmanuelem (*ὀνομάζει θυσιαστήριον τὸν Ἐμμανουήλ*): Słowo bowiem ciałem się stało”; tamże, PG 68, 648BC: „Wspominaliśmy, że złotym ołtarzem i delikatnym kadzidłem jest Chrystus (*τὸ θυσιαστήριον* [...] *καὶ λεπτὸν θυμίανα*) i samego Emmanuela nam oznaczają”; Andreas Caesariensis, *Commentarius in Apocalypsin* 21, PG 106, 288BC: „tym złotym ołtarzem jest Chrystus (*θυσιαστήριον δὲ χρυσοῦν ὁ Χριστός ἐστιν*), w Nim złożona jest wszelka święta i działająca moc; na nim składane są ofiary wszystkich męczenników”; Ps-Dionysius Areopagita, *Ecclesiastica hierarchia* 4, 3, 12, PG 3, 484D, tłum. M. Dzielska, s. 183: „w istocie to sam Jezus jest naszym najdoskonalszym ołtarzem (*ἔστι τὸ θεϊώτατον ὑμῶν θυσιαστήριον Ἰησοῦς*) naszych konsekracji, na którym dokonuje się tearchiczne poświęcenie intelektualistów boskich i na którym poświęceni i mistycznie ofiarowani otrzymujemy do Niego dostęp”.

⁶⁷ Por. Proclus Constantinopolitanus, *Oratio* 6, 17, PG 65, 753B: „Jakimiż kolorami mam namalować dziewiczy obraz Maryi [...]. Jest ona sanktuarium niewinności, jest uswięconą świątynią Boga, złotym ołtarzem ofiarnym (*τὸ χρυσοῦν τῶν ὀλοκαυτωμάτων θυσιαστήριον*)”; Ps-Methodius, *Sermo de Simeone et Anna* 14, PG 18, 381: „Tyś nam początkiem święta światła [...] najcenniejszą perłą królestwa, sednem całej ofiary,żywionym ołtarzem chleba życia (*τὸ ἔμψυχον θυσιαστήριον τοῦ ἁγροῦ τῆς ζωῆς*).

⁶⁸ Por. Clemens Alexandrinus, *Stromata* VII 6, 31, 8, PG 9, 444B, GCS 17, 23, 27-28, tłum. J. Pliszczyńska II, s. 241: „nasz ołtarz ofiarny jest ziemską wspólnotą ludzi oddanych modlitwie (*ἔστι [...] τὸ παρ' ἡμῶν θυσιαστήριον* [...] *ἄθροισμα τῶν ταῖς εὐχαῖς ἀνακαμμένων*)”; Cyrillus Alexandrinus, *Glaphyra in Deuteronomium*, PG 69, 668GD: „Jesteśmy jednak także jakby pewnym ołtarzem (*ἔσμεν τὶ θυσιαστήριον*), zgromadzeni równocześnie według duchowej jedności, czerpiąc dobrą woń wiary w Chrystusa”.

⁶⁹ Por. Polycarpus, *Epistola ad Philippenses* 4, 3; Methodius, *Symposion* 5, 6 i 8, zob. wyżej przypis 33 i 10.

⁷⁰ Por. *Constitutiones Apostolorum* II 26, 8, Sch 320, 240, ŻMT 42, 44: „Wdowy i sieroty uważajcie za symbol ołtarza (*εἰς τύπον τοῦ θυσιαστηρίου λελογισθῶσαν ὑμῖν*); tamże IV 3, 3, Sch 329, 174, ŻMT 42, 98: „nieletni sierota, słaby starzec, podupadły w chorobę, utrzymujący gromadkę dzieci [...] uznany za symbol ołtarza Bożego (*θυσιαστήριον γὰρ τῷ Θεῷ λελογισμένος*) otrzyma od Boga pochwałę”; Joannes Chrysostomus, *In Epistola 2 ad Corinthios hom.* 20, 3.

2. Τράπεζα. Grecka literatura klasyczna nie zna przykładów nazywania ołtarza terminem τράπεζα (stół), a to prawdopodobnie dlatego, że ołtarz starożytny, choć miał formę stołu, to był czymś stałym, zbudowanym przeważnie z kamienia lub spizu, stół natomiast był sprzętem ruchomym codziennego użytku, przeważnie z drewna, na którym lub pod którym umieszczano pokarmy, stąd też przenośnie stołem nazywano, podobnie jak dziś, podawane potrawy, jedzenie lub wikt.

Niekiedy terminem tym oznaczano w starożytności stół bankierski, ladę lub kantor, przy którym zbierano podatki lub wymieniano pieniądze, a także platformę-rusztowanie, na którym wystawiano niewolników do sprzedaży, a niekiedy, choć rzadko – płytę z płaskorzeźbą lub napisem (m.in. płytę grobową). Choć te wszystkie znaczenia występują w literaturze patrystycznej, to chrześcijańskie zastosowanie tego terminu na określenie ołtarza wywodzi się przede wszystkim z Biblii. Już w Starym Testamencie, jak zauważyliśmy wyżej, mówiło się o świątynnych ołtarzach w formie stołów z drzewa akacjowego: ołtarzu całopalenia pokrytego miedzianymi blachami (Wj 27, 1-8; 38, 1-7) i ołtarzu kadzenia pokrytym złotymi blachami (Wj 30, 1-10; 37, 25-29), a termin „stół” (w Septuagincie – ἡ τράπεζα) na określenie ołtarza użyty jest wprost tylko dwa razy, przez proroka Ezechiela: „Przy stole moim (ἐπὶ τῆς τραπέζης μου) nasycicie się rumakiem i jeźdźcem, bohaterem i wszelkim domownikiem” (Ez 39, 20) i Malachiasza: „Oto przynosicie na mój ołtarz (θυσιαστήριόν μου) potrawy skażone [...] i powiadacie: Oto stół Pański (τράπεζα Κυρίου ἠλισγημένη) jest w pogardzie [...] wy zaś bezczescicie je mówiąc: Stół Pański jest splugawiony (τραπέζης), bo składane na nim ofiary są miernej wartości” (Mlch 1, 7 i 12). Najwięcej jednak na przyjęcie tej nazwy jako synonimu ołtarza wpłynął Nowy Testament, gdzie w Ewangeljach, zaznaczone jest, iż Chrystus na stole (Mt 26, 20; Łk 22, 14; J 13, 12) ustanowił Eucharystię i złożył pierwszą bezkrwawą ofiarę, a przede wszystkim słowa św. Pawła z Listu do Koryntian: „Nie możecie pić z kielicha Pana i z kielicha demonów; nie możecie uczestniczyć w stole Pana (τραπέζης Κυρίου μετέχειν) i w stole demonów” (1Kor 10, 21). Jasno tu widać, że stół Pana (τράπεζα Κυρίου) jest ołtarzem eucharystycznym, przeciwstawionym ołtarzowi demonów.

W późniejszej literaturze patrystycznej autorzy chrześcijańscy posługiwali się oczywiście terminem τράπεζα, ale na to, czy chcieli nim oznaczyć ołtarz czy zwykły stół, wskazuje albo znajdująca się przy nim przydawka przymiotnikowa (np. święty, Boży, Pański, mistyczny) lub rzeczownikowa (np. Pana, Boga, Chrystusa), albo kontekst. Użycie tego terminu w tym drugim wypadku – na określenie ołtarza spotykamy już w apokryficznych *Dziejach Tomasza*, gdzie m.in. czytamy, że Juda Tomasz Apostoł po udzieleniu chrztu generałowi Sifurowi oraz jego rodzinie i dworzanom, „kazał przynieść chleb, położył go na stole i zaczął wypowiadać błogosławieństwo nad chlebem (ἄρτον καταθείς ἐπὶ

τὴν τράπεζαν, εὐλόγησεν)”; z kontekstu wynika, że termin „stół” został tu użyty w funkcji ołtarza⁷¹.

O wiele częściej autorzy wczesnochrześcijańscy na oznaczenie ołtarza używali terminu τράπεζα z dołączoną, przydawką. I tak już na początku III wieku czytamy w *Komentarzu do Księgi Przysłów* św. Hipolita Rzymskiego († 235), że „święte i czcigodne Jego Ciało i Krew są sprawowane i ofiarowywane na mistycznym i boskim stole (ἐν τῇ μυστικῇ καὶ θεῖα τραπεζῇ) na pamiątkę nigdy nie wyrażalnej pierwszej boskiej i tajemniczej Wieczerzy”⁷². Potem w 1. poł. IV wieku tego terminu na oznaczenie ołtarza eucharystycznego używał Cyryl Jerozolimski († 386) mówiąc do neofitów o „mistycznym i duchowym stole (τὴν μυστικὴν καὶ νοητὴν τράπεζαν) danym nam przez Boga przeciwko szatanom”⁷³, a także historyk Euzebiusz z Cezarei († 339) zaznaczający, że „przyjęliśmy pamiątkę owej Ofiary odprawianej na stole przez symbole (τὴν μνήμην ἐπὶ τραπέζης ἔκτελεν διὰ συμβόλων) Ciała i Jego zbawczej Krwi jako ustanowienia Nowego Przymierza”⁷⁴.

Stosunkowo często terminem „stół” oznaczano ołtarz w 2. poł. IV wieku; często czynił to św. Atanazy Aleksandryjski († 373), broniąc się m.in. przed oskarżeniami arian, że przez swego Makarego zniszczył kielich i wyrzucił stół – ołtarz ich kapłana Ischyrysa w czasie sprawowania przez niego Ofiary⁷⁵, lub też skarżąc się, że arianie napadali na kościoły prawowiernych chrześcijan, wyrzucali z nich meble kościelne wraz z drewnianym stołem-ołtarzem i palili je publicznie przed drzwiami⁷⁶; to beszczeszczenie świątyń i „stołu kościoła

⁷¹ Por. *Acta Thomae* 133, 1, ed. R.A. Lipsius – M. Bonnet, *Acta Apostolorum apocrypha*, II 2, Leipzig 1903, 240, 6, tłum. pol. *Apokryfy Nowego Testamentu* (= ANT), I/2: *Apostołowie*, Kraków 2007, 674; tamże 49, 2, Lipsius – Bonnet, s. 165, 19, ANT II/1, s. 620: „Apostoł nakazał swemu słudze przygotować łamanie chleba. Ten więc przyniósł stół i przykrywszy go tkaniną Inianą (ἐκέλευσεν [...] παραθεῖναι τράπεζαν) przeniósł chleb błogosławieństwa i położył go na nim”.

⁷² Hippolytus, *Fragmenta Commentarii in Proverbia*, PG 10, 628B.

⁷³ Cyrillus Hierosolymitanus, *Catechesis* 22, 7, PG 33, 1101B.

⁷⁴ Eusebius Caesariensis, *Demonstratio Evangelica* I 10, PG 22, 89D.

⁷⁵ Athanasius Alexandrinus, *Apologia contra arianos* 31, PG 25, 300C, tłum. J. Ożóg, PSP 21, 119: „śledztwo w sprawie kielicha i ołtarza (περὶ ποτηρίου καὶ τραπέζης) przeprowadzono w Tyrze w obecności prefekta i jego oddziału oraz w obecności pogan i żydów”; tamże 83, PG 25, 396D, PSP 21, 161: „gdzie byliście, kiedy wszedł Makary i przewrócił stół ołtarzowy? (καὶ ἀνέτρεψε τὴν τράπεζαν)”.

⁷⁶ Athanasius, *Historia arianorum* 56, PG 25, 760D: „krzesła, tron, stół ołtarzowy, który był drewniany (τὴν τράπεζαν, ξυλινὴν γὰρ ἦν), kotary i inne rzeczy kościoła, które mogły być wyrwane i wyniesione, przed wejściem na wielkim placu spalili”; tenże, *Epistola encyclica* 3, PG 25, 229A: „Jedni mieczami lub biczami zostali zabici, inni poranieni i wychłostani, wobec zaś świętego stołu ołtarzowego (ἐπὶ δὲ τῆς ἁγίας τραπέζης) jakiejże dopuszczono się bezbożności i niegodziwości, gdy na ofiarę składano ptaki i wychwalano bożki”; przypisywane błędnie Atanazemu *Contra Arium* 17, PG 28, 457: „dołączyli do nich przynajświętszy stół, to jest święty ołtarz (προσθεθεικὼς τράπεζαν, τούτοις τὸ ἅγιον θυσιαστήριον), na którym Chleb niebieski i nieskazitelny jest składany”; por. Eutychius, *Sermo de Paschate et sacrosancta Eucharistia* 8, PG 86, 2401A: „Św. Atanazy w swojej mowie do niedawno ochrzczonych tak mówił: «Widzicie lewitów, niosących

(τράπεζα τοῦ κυριακοῦ)” miał, jego zdaniem, przewidzieć w swej ekstazie św. Antoni Pustelnik, co faktycznie po dwóch latach nastąpiło⁷⁷. Czyniły to również cytowane przez niego dokumenty kościelne, związane ze sporami ariańskimi, dodając niekiedy przymiotnik „święty” (ἅγιος), jak *List synodu Aleksandryjskiego*⁷⁸, *List Synodu Jerozolimskiego*⁷⁹, *List papieża Juliusza*⁸⁰, *List duchownych Mareoty*⁸¹, czy też *List samego Ischyra*⁸².

Terminu tego, jako synonimu ołtarza, zwłaszcza eucharystycznego stołu, używali także nierzadko Ojcowie Kapadocy. Czynił to św. Bazyli Wielki († 379) ubolewając, że innowiercy wywracają i niszczą ołtarze prawowiernych, a w ich miejsce stawiają własne stoły ołtarzowe i na nich składają Ofiarę⁸³. Tak również czynił św. Grzegorz z Nyssy († 394) m.in. przypominając, że podobnie jak „dla kultu Bożego jest konsekrowany i poświęcany oraz otrzymuje specjalne błogosławieństwo stół święty i staje się ołtarzem nieskalanym (ἔστι τράπεζα ἅγια, θυσιαστήριον ἄχραντον), który nie wcześniej, ale dopiero

chleby i kielich wina oraz składających je na stole ołtarzowym (ἐπὶ τὴν τράπεζαν). I jak długo modlitwy i inwokacje nie zostaną nad nimi wypowiedziane, nie są one niczym innym, jak tylko zwykłym chlebem i kielichem»”.

⁷⁷ Por. Athanasius, *Vita Antonii* 82, PG 26, 957B i 960A, tłum. Z. Brzostowska: Św. Atanazy Aleksandryjski, *Żywoć świętego Antoniego*, Warszawa 1987, 104-105: „Popadłszy w ekstazę [...] mówił ze łzami: «[...] bo zobaczyłem ołtarz kościoła (τὴν τράπεζαν τοῦ κυριακοῦ) otoczony zewsząd mułami, które uderzały weń kopytami» [...] Po dwóch latach wtargnęli arianie, obrabowali kościoły, siłą wydarli święte naczynia, odciągnęli pogan od warsztatów, zmusili do uczestnictwa w swoich zgromadzeniach i w ich obecności robili na ołtarzu (ἐπὶ τῆς τραπέζης ὡς ἦθελον), co tylko chcieli”.

⁷⁸ Por. Athanasius, *Apologia contra arianos* 14 (*Epistula concilii Alexandrini*), PG 25, 272B, PSP 21, 106: „euzebianie [...] wobec pogan wypytywali o świątynie, o kielich, o stół i rzeczy święte” (περὶ τραπέζης, καὶ τῶν ἁγίων).

⁷⁹ Por. tamże 85 (*Epistula concilii Hierosolymitani*), PG 25, 401A, PSP 21, 163: „Jeśli Ischyrasowi wybuduje się świątynię, będzie się wydawało, że zasługuje na wiarę, kiedy mówi o kielichu i ołtarzu (περὶ ποτηρίου καὶ τραπέζης λέγων)”.

⁸⁰ Por. tamże 28 (*Epistula Julii Papae*), PG 25, 296A, PSP 21, 117: „Ischyras wzywa Boga wszechmogącego na świadka i mówi, że nigdy nie zniszczono żadnego kielicha ani nie przewrócono ołtarza ofiarnego (μήτε ποτηρίου κλάσιν, μήτε τραπέζης ἀνατροπὴν γεγενῆσθαι)”.

⁸¹ Por. tamże 74 (*Epistula clericorum Mareotae*), PG 25, 381CD, PSP 21, 154: „Ischyras [...] biskupa Atanazego oskarżył fałszywie o zniszczenie kielicha i przewrócenie ołtarza (περὶ κλάσεως ποτηρίου καὶ τραπέζης) [...] świadczymy, że ani nasz biskup ani nikt inny z jego otoczenia nie zniszczył kielicha ani nie przewrócił ołtarza (οὐδὲ ποτήριον, κέκλασται, οὐδὲ τράπεζα ἀνετράπη) [...] mówimy i oświadczamy, że ani nie zniszczył kielicha, ani nie przewrócił ołtarza (μαρτυροῦμεν ὅτι οὐτε ποτήριον κατέβηκεν, οὐτε τράπεζα ἀνέτραπη)”.

⁸² Por. tamże 64 (*Epistula Ischyrae*), PG 25, 364D, PSP 21, 145: „bo ani kielicha nikt nie zniszczył, ani świętego ołtarza nie przewrócił (οὐτε τῆς ἁγίας τραπέζης καταστροφὴ γεγένηται)”.

⁸³ Por. Basilus, *Epistola* 226, 2, PG 32, 845B: „Dlaczego wracając z Dardanii powywracali w okolicy Gangrῶn jego ołtarze i sami swoje stoły ołtarzowe postawili” (τὰ θυσιαστήρια ἐκεῖνον [...] καὶ ἑαυτῶν τραπέζας ἐτίθεισαν); *Epistola* 251, 3, PG 32, 936B: „Eustacjusz przechodząc przez Paflagonię wywracał ołtarze Bazyliidesa Paflagończyka i na własnych stołach ołtarzowych składał Ofiarę (τὰ Βασιλειδοῦ θυσιαστήρια ἀνέτρειπε [...] καὶ ἐπὶ ἰδίων τραπέζων ἐλειτούργει)”.

teraz jest obsługiwany przez samych kapłanów, tak i chleb, który na początku jest zwyczajny, ale gdy go uświęci tajemnica staje się i nazywa się Ciałem Chrystusa”⁸⁴. Tak wreszcie czynił i trzeci wielki Kapadocczyk – św. Grzegorz z Nazjanzu († 390), który w swoim autobiograficznym poemacie wołał, że „nie pragnie złota, ani barwnych mozaik, ani obrusów na stół mistyczny (οὐδὲ τραπέζης μυστικῆς σκεπέσματα)”⁸⁵.

Wyjątkowo często, obok terminu θυσιαστήριον, nazwy τράπεζα na oznaczenie ołtarza używał „doktor Eucharystii” św. Jan Chryzostom († 407); nie rzadko dodawał do niej przymiotnik „święty” (ιερά lub ἅγια), „boski” (θεία), „mystyczny” (μυστική), „nieskalany” (ἄχραντος), lub „budzący grozę” (φρικτή, φρικωδεστάτη, φοβερός). Terminem tym oznaczał przede wszystkim stół eucharystyczny, ubolewając, że niektórzy zbliżają się „niegodnie do owego świętego i budzącego strach stołu”⁸⁶, że „przy tym budzącym grozę i mistycznym” oraz „nieskalanym stole” nieodpowiednio się zachowują, bo bez szacunku rozmawiają, nie uświadamiając sobie, że na nim Baranek Boży się ofiaruje, tryska z niego ogień duchowy, a Cherubini i Serafini go uwielbiają i otaczają⁸⁷, że nie można zbliżać się do niego pozostając m.in. z kimś w nieprzyjaźni lub nienawiści (Mt 5, 24)⁸⁸, ale by móc zbliżać się do tego budzącego strach stołu godnie, trzeba pozbyć się wszelkiego grzechu i nie-

⁸⁴ Gregorius Nyssenus, *In baptismum Christi*, PG 46, 581C.

⁸⁵ Gregorius Nazianzenus, *Poemata de semetipso. Carmina* II sec. I 12, v. 188, PG 37, 1161A, tłum. A.M. Komornicka: Św. Grzegorz z Nazjanzu, *Poemat o moim życiu*, Poznań 2003, 81; por. *Oratio* 43, 52, PG 36, 564A, tłum. pol.: Św. Grzegorz z Nazjanzu, *Mowy wybrane*, Warszawa 1967, 505: „Gdy zaś przyszła chwila składania na świętym stole (τὰ δῶρα τῆ θεία τραπέζῃ) darów, które on sam [Bazyli] przyniósł [...] wtedy jego cierpienie stało się widoczne. Zachwiał się, i gdyby ktoś przy ołtarzu (ἐκ τοῦ βήματος) nie podtrzymał go i nie podparł, upadłby”.

⁸⁶ Por. Joannes Chrysostomus, *Epistolae ad Olympiadem* 17/4, 3c, SCh 13bis, 380: „którzy przystępują niegodnie do świętego stołu (ιεράς τραπέζης ἀναξίως)”; tamże 10(3), 3b, SCh 13bis, 250: „zbliżają się niegodnie do świętych tajemnic uczestnicząc w uczcie owego budzącego strach stołu” (τῆς φρικτῆς ἐκείνης μετέχοντας τραπέζης); tamże 8, 2a, SCh 13bis, 162: „Pewien Koryntyjczyk oczyszczony już w świętej kąpeli, dopuszczony został do uczestnictwa przy budzącym bojaźń stole (φρικωδηστάτης μετασχῶν τραπέζης)”.

⁸⁷ Por. Joannes Chrysostomus, *De poenitentia hom.* 9, 1, PG 49, 345A, tłum. T. Sinko: Św. Jan Złotousty, *Dwadzieścia homilij i mów*, Kraków 1947, 150: „Mówię do tych, którzy opuszczają święte zgromadzenia i do tych, którzy w czasie straszliwej tajemnicy stołu Pańskiego (ἐν τῆς φοβεράς καὶ μυστικῆς τραπέζης) zajmują się spotkaniami i czczą gadaniną. Co robisz człowiecze [...] stół mistyczny jest przygotowany (τῆς τραπέζης τῆς μυστικῆς), Baranek Boży ponosi śmierć za ciebie, kapłan trzusi się dla ciebie, ogień duchowy wybucha z niepokalanego stołu (πυρός πνευματικοῦ ἐκ τῆς ἀχράντου ἀναβλύζοντος τραπέζης), Cherubiny stoją dookoła, Serafiny latają [...] a ty nie boisz się, nie wstydzisz się nawet?”.

⁸⁸ *In Mathaeum hom.* 16, 9, PG 57, 251, tłum. J. Krystyniacki, ŻMT 18, 207: „stół ten nie przyjmuje ludzi pozostających z sobą w nieprzyjaźni (οὐ δέχεται τοὺς ἀπεχθῶς πρὸς ἀλλήλους ἔχοντας αὐτὴ ἢ τράπεζα)”; tenże, *Catecheses baptismales* 3, 1, SCh 366, 240: „Ileokroć zamierzamy zbliżyć się do świętego stołu, mamy nakaz kochania się wzajemnie i udzielania sobie świętego pocałunku (ἐπειδὴν μέλλομεν τῆς ιερᾶς ἄπτεσθαι τραπέζης, φιλεῖν ἀλλήλους κελευόμεθα)”.

czystości⁸⁹, bo na świętym ołtarzu nie tylko spoczywa Ciało Pańskie, ale na nim stoi również krzyż, który figuruje na wszystkich chrześcijańskich sprzętach i czynnościach⁹⁰; jest to jeden jedyny dostępny dla wszystkich stół, dla ubogich i bogatych, a nawet dla władców odzianych w purpury i diademy, przy którym rozdziela się Komunię Świętą nie według dostojęństw, lecz według woli i usposobienia⁹¹. Ten właśnie eucharystyczny stół identyfikuje Jan Chryzostom ze stołem Ostatniej Wieczerzy, na którym Chrystus ustanowił Najświętszy Sakrament, przy którym to „przejmującym strachem stole” (μετατιθείς τραπέζαν φοικωδεστάτην) siedział zdrajca Judasz, a dziś „ten święty stół poucza nas i równocześnie zbawia” (ὁμοῦ δὲ παιδεύων διὰ τῆς ἱεραῆς τραπέζης ἐκείνης), a ponieważ „niemała kara czeka tych, którzy niegodnie przystępują” do niego, „winniśmy przystępować z gorliwością do tego stołu i do piersi tego duchowego kielicha” (προσίσωμεν καὶ ἡμεῖς τῇ τραπέζῃ ταύτῃ, καὶ τῇ θηλῇ τοῦ ποτηρίου τοῦ πνευματικοῦ), niech dziś do niego „nie przystępuje żaden Judasz, żaden chciwiec [...] bo ten stół takich nie dopuszcza (οὐ δέχεται τοὺς τοιοῦτους ἢ τραπέζα) [...], ten stół jest tamtym stołem i nie ustępuje mu w niczym” (αὕτη ἐκείνη ἐστὶν ἡ τραπέζα, καὶ οὐδὲν ἔλαττον ἔχει)⁹². Jan Chryzostom ubolewa, że na ten święty stół, na którym składany jest w ofierze Chrystus, niektórzy chrześcijanie, zgodnie ze starym pogańskim zwyczajem, niekiedy przysięgają, a ołtarz przecież nie dla przysięg został ustanowiony, ale dla modlitwy i gładzenia grzechów⁹³. Innym razem przema-

⁸⁹ Por. Joannes Chrysostomus, *De poenitentia hom.* 6, 5, PG 49, 322: „Zaklinam cię [...] pozbadź się wszelkiego grzechu i dopiero wtedy przystap do tego budzącego strach stołu (οὐτω προσιέναι τῇ φοικτῇ ταύτῃ τραπέζῃ)”; tenże, *In Acta Apostolorum hom.* 9, 6, PG 60, 84: „Czy odważysz się przystąpić do świętego stołu nieprzygotowany (μὴ τραπέζης ἱεραῆς ἀφασθαί τοιμάς).

⁹⁰ Por. Joannes Chrysostomus, *Contra Judaeos hom.* 8, 8-9, PG 48, 824-826: „na zbroi krzyż, na świętym ołtarzu krzyż (ἐπὶ τῆς τραπέζης τῆς ἱεραῆς σταυρός), na całej ziemi krzyż [...] on na świętym ołtarzu (οὗτος ἐν τῇ ἱεραῇ τραπέζῃ), on w święceniach kapłańskich”.

⁹¹ Por. Joannes Chrysostomus, *Adversus ebriosos et de resurrectione* 3, PG 50, 437, tłum. T. Sinko: Św. Jan Złotousty, *Dwadzieścia homilij i mów*, s. 181-182: „Jeden jest stół i dla bogacza i dla biedaka i choć kto jest bogaty, nie może nic dodać do stołu [...]. Czemu się dziwisz, że dla bogacza i biedaka jest jeden stół (μία τραπέζα πρόκειται), a nawet dla samego cesarza, uwieńczonego diademem i odzianego w purpurę, któremu powierzona jest władza nad ziemią, i dla żebraka proszącego o jałmużnę jeden stół jest zastawiony. Takie są dary Pańskie: nie według dostojęństw rozdziela Komunię Świętą, ale według woli i usposobienia”.

⁹² Por. Joannes Chrysostomus, *In Matthaeum hom.* 82, 1-2 i 5, PG 58, 738-739 i 744, tłum. A. Baron, *ŻMT* 23, 451, 455, 461-462.

⁹³ Por. Joannes Chrysostomus, *De statuis* 15, 5, PG 49, 160: „Co czynisz, człowiecze? Przysięgasz na święty stół (ἐπὶ τραπέζης ὀρκίζεις ἱεραῆς), na którym spoczywa ofiarowywany Chrystus, czy na nim składasz na ofiarę swego brata [...]. Nie dlatego ten święty stół On ustanowił, abyśmy na niego przysięgali (μὴ γὰρ τραπέζα διὰ τοῦτο ἔστηκεν, ἵνα ὀρκίζωμεν), ale byśmy się przy nim modlili i gładzili swoje grzechy”; zob. Palladius, *Dialogus de vita Joannis Chrysostomi* 6, PG 47, 22A: „Temu Izydorowi pewna pochodząca z arystokracji wdowa dała tysiąc srebrników przysięgając na stół Zbawiciela (ὀρκώσασα αὐτὸν κατὰ τῆς τοῦ Σωτῆρος τραπέζης)”; C. Goudineau, *Ἴεραὶ τραπέζαι*, „Mélanges d'Archéologie et d'Histoire” 79 (1967) 77-134.

wiając w okresie Bożego Narodzenia identyfikuje ten oltarzowy stół ze złóbkim i obecnym w nim Chrystusem⁹⁴.

Złotousty, choć bez wątplenia chyba najczęściej z greckich Ojców Kościoła nazywał ołtarz „stołem” (τράπεζα), to nie był w tym oryginalny, bo jak widzieliśmy, czynili to zarówno przed nim, jak i po nim i inni autorzy wczesnochrześcijańscy obdarzając go różnymi przydawkami: „święty”, „boski”, „mistyczny”, „nieskalany”, albo jak to po raz pierwszy uczynił św. Paweł (1Kor 10, 21) „stół Pański” (τράπεζα Κυρίου) przypominając, że sam Pan na ołtarzu przygotowuje ucztę dla wierzących i Sam się im na pokarm oddaje⁹⁵.

Później podobnie ołtarz nazywali „nienaruszonym” (ἄσυλος)⁹⁶ lub „świętym (ἱερά) stołem”⁹⁷ Synezjusz z Cyreny († 414), który uważał go także za miejsce azylu⁹⁸, „świętym (ἁγία) stołem” mnich św. Nil z Ancyry⁹⁹, „świętym (ἱερά) stołem” historycy Kościoła V wieku – Sokrates¹⁰⁰, Sozomen¹⁰¹ i Teodo-

⁹⁴ Por. Joannes Chrysostomus, *De beato Philogonio* 3, PG 48, 753: „Jeżeli z wiarą się do niego zbliżymy, to bez wątplenia zobaczymy go leżącego w złóbkku, tak ten stół wypełniony jest złóbkkiem (ἡ γὰρ τράπεζα αὐτῆι τάξιν τῆς φαιτῆς πληροί)”.

⁹⁵ Por. Origenes, *Contra Celsum* VIII 24, PG 11, 1553A; tłum. S. Kalinkowski: Orygenes, *Przeciw Celsusowi*, Warszawa 1886, 396: „Paweł wyraźnie stwierdza, że nie można zasiadać równocześnie przy stole Pana i przy stole demonów (τραπέζης κυρίου μετέχειν καὶ τραπέζης δαιμόνων). Jasno też przedstawiliśmy nasz pogląd, że choćby istniały demony, którym bywają składane ofiary, to nie powinniśmy w nich uczestniczyć, ponieważ wiemy, na czym polega różnica między stołem Pańskim a stołem demonów, w tej sytuacji starajmy się robić wszystko, ażeby zasiadać bez przerwy przy stole Pana”.

⁹⁶ Synesius Cyrenensis, *Catastasis* I, PG 66, 1573B: „umieszczę przed sobą święte wazy z lustrzaną wodą, będą obejmował święte kolumny, które unoszą nad ziemią nienaruszony stół (τὴν ἄσυλον ἀπὸ τῆς ἀνέχουσι τράπεζαν); tam będę siedział żywy i spokojnie umarły”.

⁹⁷ Por. tenże, *Catastasis* II, PG 66, 1569C: „Nie dostawili potem zwykłych i świętych stołów (τραπέζας τὰς ἱεράς) do dzielenia żertw ofiarnych”.

⁹⁸ Por. tenże, *Epistola* 58, PG 66, 1400C: „Zbliżył się do stołu szukając ratunku jako miejsca azylu (τῆς ἀσύλου τραπέζης ἀποκλείων τὴν ἰκέτειαν)”; zob. też. *Epistola* 67, PG 66, 1420C.

⁹⁹ Por. Nil Ancyranus, *Epistolae* I 44, PG 79, 104B: „Nie ma już zwykłego chleba i zwykłego wina, złożonych na świętym stole (τὰ ἐπιτεθειμένα τῆι ἁγία τραπέζη), lecz bezcenne i nieskalane Ciało i Krew Chrystusa”.

¹⁰⁰ Por. Socrates, HE I 37, PG 67,176B, tłum. S. Kazikowski: Sokrates Scholastyk, *Historia Kościoła*, Warszawa 1972, 103: „Aleksander [...] wszedłszy do prezbiterium padł na twarz przed świętym stołem (εἰς τὸ θυσιαστήριον εἰσελθὼν, ὑπὸ τὴν ἱεράν τράπεζαν) i leżąc krzyżem modlił się wśród łez”.

¹⁰¹ Por. Sozomenus, HE V 20, PG 67, 1280A, tłum. S. Kazikowski: Hermiasz Sozomen, *Historia Kościoła*, Warszawa 1989, 343: „Cesarz [Julian] [...] kazał spalić kościoły wzniesione dla uczczenia męczenników, jeśli mają dach czy święty stół (εἰ μὲν ὄροφόν τε καὶ τράπεζαν ἱεράν ἔχουσι) do sprawowania świętej Ofiary”; tamże VIII 7, 1, PG 67, 1533B, tłum. S. Kazikowski, s. 536: „Eutropiusz [...] przybył do kościoła jako błagalnik szukający pomocy i kiedy tak leżał u stóp świętego stołu (ὑπὸ τὴν ἱεράν τράπεζαν κειμένου) Jan wystąpił przeciw niemu ze wspaniałą mową”; tamże IX 1, PG 67, 1596A, tłum. S. Kazikowski, s. 582: „Pulcheria [...] ofiarowała i złożyła w kościele konstantynopolskim arcydzieło ze złota i drogocennych kamieni [...] stół święty (ἱεράν ἀνέθετο τράπεζαν ἐν τῆι ἐκκλησίᾳ Κωνσταντινουπόλεως), dar wotywny w intencji własnego jej panieństwa i cesarskich rządów brata”.

ret z Cyru¹⁰², „boskim” (θεία) lub „świętym” (ἱερόν) stołem Gelazy z Cyzyku¹⁰³, „boskim, świętym i liturgicznym stołem” (θεία καὶ ἱερόν καὶ λειτουργικόν) Bazyli – biskup Izauryjskiej Seleucji¹⁰⁴, „świętym (ἱερόν) stołem” Pseudo-Dionizy Areopagita¹⁰⁵, w VI wieku „czcigodnym” (τίμια)¹⁰⁶ lub „świętym” (ἱερόν)¹⁰⁷ stołem Ewagriusz Scholastyk, co również przyjmuje późniejsza *Kronika Paschalna* informując, że „relikwie św. Tymoteusza, ucznia św. Pawła Apostoła, przeniesione z wielką czcią do Konstantynopola, zostały złożone pod świętym stołem” (ὑποκάτω τῆς ἁγίας τραπέζης)¹⁰⁸ oraz że Awarowie podczas najazdu na Konstantynopol plądrując go „połamali także święty stół (τὴν ἁγίαν τραπέζαν κατέκλασαν) w kościele Archanioła w podmiejskiej Promotii”¹⁰⁹.

Warto tu też dodać, iż zdarzało się, że w literaturze patrystycznej, zwłaszcza tej późniejszej, terminu τραπέζα jako synonimu ołtarza używano niekiedy także przenośnie, oznaczając nim m.in. grób Chrystusa¹¹⁰, samego Chrystusa

¹⁰² Por. Theodoretus Cyrensis, HE IV 15, 10, PG 82, 1153A: „Gdy wszyscy wybrali na następcę Antiocha i przyprowadziwszy go zmusili do ukłęknięcia przed świętym stołem (παρὰ τὴν ἱερόν τραπέζαν) [...]; obok terminu τραπέζα na oznaczenie ołtarza używał też Teodoret terminu βωμός, por. HE III 12, 3, PG 82, 1108B.

¹⁰³ Por. Gelasius Cyzycensis, HE II 31, 6, PG 85, 1317A: „Także tu na boskim stole (ἐπὶ τῆς θείας τραπέζης), abyśmy nie byli upokorzeni odnośnie chleba i wina, ale żebyśmy wznosząc myśl do Boga rozumieli, że dzięki kapłanom ofiarowany jest bezkrwawo złożony na owym świętym stole (ἐπὶ τῆς ἱεράς ἐκείνης τραπέζης) ów Baranek Boży, który gładzi grzechy świata”.

¹⁰⁴ Por. Basilius Seleucensis, *De vita S. Theclae* I, PG 85, 560A: „Za wolą Bożą ukazała mu się w tym miejscu, w którym boski, święty i liturgiczny stół został zbudowany (ἢ θεία καὶ ἱερά καὶ λειτουργικὸς πέπεγε τραπέζα)”.

¹⁰⁵ Por. Ps-Dionysius Areopagita, *Ecclesiastica hierarchia* II 2, 4, PG 3, 3950, tłum. M. Dzielska: Pseudo-Dionizy Areopagita, *Pisma teologiczne*, wyd. 2, Kraków 2005, 147: „Hierarcha [...] rozpoczyna nabożny śpiew świętego hymnu [...], a potem złożywszy pocałunek na świętym stole (τὴν ἱερόν ἀσπασάμενος τραπέζαν), kieruje swe kroki do wyczekującego człowieka”.

¹⁰⁶ Por. Evagrius, HE VI 21, PG 86, 2876C, tłum. S. Kazikowski: Ewagriusz Scholastyk, *Historia Kościoła*, Warszawa 1990, 280: „[Chosroes] zlecił, by zrobiono także dziękczynny krucyfiks, który powinien być zostać umieszczony nad czcigodnym stołem (ἐπὶ τῆς τιμίας τραπέζης)”.

¹⁰⁷ Por. tenże, HE V 21, PG 86, 2836A, tłum. S. Kazikowski, s. 250: „kiedy różną nocą [cesarz Maurycy] pałac kadzidło przebywał na modlitwie w sanktuarium kościoła [...] nagle osłona okrywająca stół święty (τὸ ἀμφὶ ἱερόν τραπέζαν παραπέτασμα) zdała się zapłonąć żywym ogniem”.

¹⁰⁸ Por. *Chronicon Paschale* 356 (284 Olimpias), PG 82, 733A.

¹⁰⁹ Por. tamże 623 (350 Olimpias), PG 92, 1001A.

¹¹⁰ Por. Sophronius Hierosolymitanus, *Commentarius liturgicus* 2, PG 87, 3984A: „Święty stół symbolizuje święty pomnik, w którym pogrzebany został Chrystus (ἢ ἁγία τραπέζα δελοῖ τὸ ἅγιον μνημεῖον ἐν ᾧ ἐτάφη); Germanus Constantinopolitanus, *Historia ecclesiastica et mystica contemplatio*, PG 98, 420C i 421A: „Święty stół jest podobny do grobu Chrystusa (ἢ ἁγία τραπέζα κατὰ μῆμνον τοῦ ἐνταφιάσιμου), w którym Józef zdjąwszy ciało z krzyża i owinałszy w prześcieradło pochował je [...] do świętego stołu podobne jest złożenie do grobu (ἢ δὲ πρὸς τὴν ἁγίαν τραπέζαν τὸν ἅγιον ἀπόθεσις)”; por. Ps-Basilius, *Historia mystagogica* 3, 50, ed. F.E. Brightman, JTS 9 (1908) s. 257, 8 i 287, 14.

zstępującego z nieba na podobieństwo manny¹¹¹, a nawet łono Najświętszej Maryi Dziewicy noszące Chrystusa¹¹².

Wszystkie powyższe greckie nazwy ołtarza chrześcijańskiego mają, jak już zaznaczaliśmy, swoje odpowiedniki łacińskie, najczęściej: *altare*, *altarium*, *ara* lub *mensa*; na każdą z tych nazw przytoczymy po kilka przykładów.

III. U ŁACIŃSKICH OJCÓW KOŚCIOŁA

1. Altare – to najczęstsza ogólna nazwa ołtarza chrześcijańskiego w łacińskiej literaturze patrystycznej. W literaturze klasycznej występowała ona przede wszystkim w liczbie mnogiej – *altaria*¹¹³, chrześcijanie zaś, prawdopodobnie pod wpływem Biblii, adaptowali ją w liczbie pojedynczej – *altare*, najczęściej na oznaczenie ołtarza, na którym składa się Ofiarę eucharystyczną; w tym znaczeniu używali go wszyscy zachodni Ojcowie Kościoła; z najważniejszych można tu wskazać Tertuliana¹¹⁴, który tworząc łacinę chrześcijańską na oznaczenie ołtarza, jak zaznaczaliśmy, używał także innych terminów, zwłaszcza *ara*¹¹⁵; biskupa Kartaginy św. Cypriana, który utrwalił i upowszechnił ideę, że jeden ołtarz jest wyrazem jedności Kościoła¹¹⁶; biskupa Mediolanu św. Ambrożego, dla którego „ołtarz jest symbolem ciała, a na ołtarzu spoczywa Ciało Chrystusa”

¹¹¹ Por. tamże, PG 98, 388D: „ἐν τῇ νομιμῇ τραπέζῃ ἔθθα ἦν τὸ μάννα, ὃ ἐστὶ Χριστός”.

¹¹² Por. Ps-Joannes Damascenus, *De immaculato corpore* 4, PG 55, 409C: „Słowo Boże, Osoba Boża, przybrała z niej ciało. Tak także na owym mistycznym stole (ἐν τῇ τραπέζῃ τῇ μυστικῇ) spoczywa nie inaczej, jak w łonie Dziewicy”.

¹¹³ Por. m.in. Lucretius, *De rerum natura* VI 752: „fumant altaria donis”; Cicero, *De haruspium responsis* 9: „ab altaribus religiosissimis fugatus”; Vergilius, *Aeneis* VII 211: „numerorum divorum altaribus auget”; Ovidius, *Epistulae ex Ponto* II 3, 99: „cum faceres altaria pingua ture”; Velleius Paterculus, *Historia Romana* II 22, 2: „superfuso [...] altaribus sanguine”; Lucanus, *Pharsalia* III 404: „structae divis altaribus arae” (tu o najwyższej części ołtarza).

¹¹⁴ Nazwy *altare* użył Tertulian kilkanaście razy por. G. Claesson, *Index Tertullianus*, t. 1, Paris 1974, 92; zob. np. *De oratione* 5, 3, CCL 1, 260: „Clamant ad Dominum animae martyrum sub altari”; tamże 11, 1, CCL 1, 263: „ne prius ascendamus ad altare Dei, quam, si quid discordiae vel offensae cum fratribus contraxerimus, resolvamus”; tamże 28, 4, CCL 1, 273: „agape coronatam cum pompa operum bonorum inter psalmos et hymnos deducere ad Dei altare debemus omnia nobis a Deo impetraturam”.

¹¹⁵ Por. wyżej noty 16-18.

¹¹⁶ Por. Cyprianus np. *De unitate Ecclesiae* 17, CCL 3, 262: „Hostis altaris, adversus sacrificium Christi rebellis [...] constituere audent aliud altare, precem alteram illicitis vocibus facere [...] divina animadversione punitur”; *Epistola* 1, 2, 1, CCL 3B, 4: „Neque enim apud altare Dei meretur nominari in sacerdotum prece, qui ab altari sacerdotes et ministros voluit advocare”; *Epistola* 3, 3, 2, CCL 3B, 15: „Sic de Ecclesia receditur, sic altare profanum foris conlocatur, sic contra pacem Christi [...] atque unitatem Dei rebellatur”; *Epistola* 43, 5, 2, CCL 3B, 205: „aliud altare constitui aut sacerdotium novum fieri praeter unum altare et unum sacerdotium non potest”; *Epistola* 65, 1, 2, CCL 3C, 427: „quasi post aras diaboli accedere ad altare Dei fas est”; zob. wyżej noty 20-21.

lub „ołtarz Chrystusa jest wyobrażeniem Jego Ciała”¹¹⁷; biskupa Hippony św. Augustyna¹¹⁸, który uczył, że „przez świątynię i ołtarz należy rozumieć samego Chrystusa”¹¹⁹, o ołtarzu zaś mówił w swych pismach, gdy uczył lub komentował teksty biblijne o wzajemnej ewangelicznej miłości braterskiej, bez której nie można zbliżać się do ołtarza (Mt 5, 23-24) i uczestniczyć w kulcie chrześcijańskim¹²⁰, a Chleb Niebieski należy przyjmować przy ołtarzu z pełną czystością i niewinnością¹²¹; są bowiem tacy, którzy do tego Bożego i niebieskiego ołtarza zbliżają się nieczyści i niegodni, za co poniosą odpowiedzialność¹²² bo „ołtarz możemy brać również w znaczeniu duchowym, jako wiarę we wnętrzu Bożej świątyni, a której to wiary widzialnym znakiem jest ołtarz”¹²³, oraz kiedy jako duszpasterz uzasadniał za św. Pawłem, że ci, „którzy posługują przy ołtarzu, mają udział w ofiarach ołtarza” (1Kor 9, 13)¹²⁴, a zwłaszcza kiedy włączając się w spory z donatystami, idąc za myślą św. Cypriana wskazywał na ołtarz, jako symbol jedności chrześcijaństwa, zarzucając im, że w konkurencji budują „altare contra altare”, a dwa ołtarze w jednej miejscowości są już wyrazem schizmy¹²⁵. Biskup Hippony wypowiadał się też na ten temat przenośnie, że

¹¹⁷ Por. Ambrosius np. *De sacramentis* IV 2, 7, PL 16, 456A: „Veniebas ergo desiderans ad altare quo acciperes sacramentum [...] forma corporis altare est, et Corpus Christi est in altari”; tamże V 2, 8, PL 16, 467A: „Ecclesia videns se ab omnibus mundatam esse peccatis et dignam quae ad altare Christi possit accedere (quid est enim altare nisi forma corporis Christi)”, tłum. L. Gładyszewski, POK 26, 73 i 80; zob. też Prudentius, wyżej nota 24.

¹¹⁸ Św. Augustyn użył w swoich pismach terminu *altare* ponad 400 razy (ok. 10 razy o ołtarzu pogańskim, ok. 240 – o ołtarzu kultu żydowskiego i ok. 150 razy o ołtarzu chrześcijańskim), por. *Thesaurus Patrum Latinorum. Thesaurus Augustinianus*, curante CETEDOC, Lovanii 1989, 41; zob. także V. Saxer, *Altare*, w: *Augustinus-Lexikon*, hrsg. C. Mayer, vol. I, Stuttgart 1986, 241-245.

¹¹⁹ Augustinus, *Quaestiones evangeliorum* I q. 34, PL 35, 1329: „Intelligendum templum et altare ipsum Christum”.

¹²⁰ Por. Augustinus, *De civitate Dei* XXI 27; *Enchiridion ad Laurentium* 79; *Contra Faustum* XVI 10; *De sermone Domini in monte* I 10, 26-27.

¹²¹ Por. Augustinus, *In Joannem tract.* 26, 11, 20, CCL 36, 265: „quam multi de altari accipiunt et moriuntur [...] panem caelestem spiritualiter manducate innocentiam ad altare apportate [...] antequam ad altare accedatis, attendite quid dicatis”; *Sermo* 17, CCL 41, 134: „lota facie ad altare accedamus”.

¹²² Por. Augustinus, *Enarrationes in Ps.* 25(2), 10, PL 36, 193 lub CCL 38, 147: „est et altare coram oculis Dei, quo ingressus est Sacerdos, qui pro nobis se primus obtulit. Est caeleste altare, et non amplectimur illud altare, nisi qui lavat manus in innocentibus. Nam multi altare hoc tangunt indigni et tolerat Deus pati iniuriam ad tempus sacramenta sua [...]. Lava ergo in innocentibus manus tuas et circumda altare Domini, ut audias vocem laudis”, zob. tłum. pol. PSP 37, 192; *Sermo* 95, 7, PL 38, 384A: „Altaris sacramenta simul accipiunt boni et mali”.

¹²³ Augustinus, *De sermone Domini in monte* I 10, 27, CCL 35, 28, PSP 48, 38.

¹²⁴ Por. Augustinus, *De consensu evangelistarum* II 73; *In Joannem tract.* 122, 3; *De opere monachorum* 10 i 31; *Contra adversarium Legis* 2, 37.

¹²⁵ Por. Augustinus, *Psalmum contra donatistas* (8 razy „altare contra altare”); *Contra Cresconium* II 2, PL 43, 468: „qui altare contra altare in eadem civitate erexit, magnum scandalum factum est”; tamże IV 8-9, PL 43, 553: „videmus tamen levatum altare contra altare et ordinatum episcopum contra episcopum [...] erecto altari contra altare, ordinatus est Maiorinus”; *In epistolam*

ołtarzem jest m.in. nasze serce – „czyste serce bez grzechu jest najlepszym ołtarzem”¹²⁶. Współczesny i rodak św. Augustyna – Optat z Milewy – walcząc z donatystami również podkreślał, że jeden ołtarz jest symbolem jedności Kościoła, budowanie *altare contra altare* jest wyrazem schizmy, każde zaś jego zniszczenie jest świętokradztwem, bo każdy ołtarz jest siedzibą ciała i krwi Chrystusa¹²⁷. Św. Hieronim¹²⁸, który jako egzegeta o ołtarzu (*altare*) mówił w swoich pismach przede wszystkim przy komentowaniu Pisma Świętego, podkreślając przy tym m.in., że podobnie jak w Izraelu był jeden ołtarz i jedna wiara, tak i w Kościele winien być jeden ołtarz, bo ich wielość jest wyrazem herezji lub schizmy¹²⁹; w swoich zaś listach nie tylko ubolewał, że podczas prowadzonych wojen morduje się nierzadko kapłanów i biskupów, burzy się kościoły, a nawet bezcześci się ołtarze¹³⁰, ale i przypominał, że do ołtarza

Joannis ad Parthos 3, PL 35, 199: „Si in unitate sumus, quid faciunt in hac civitate duo altaria”; *Contra litteras Petiliani* I 26, PL 43, 257: „aperte se separant, aperte altare contra altare erigunt”; *De baptismo* II 7, PL 43, 130: „Quare contra orbem terrarum altare erexistis”; tamże VI 37, 72, PL 43, 220: „illa est enim consuetudo, quae si sacrilegos ad altare Christi sine baptismi purgatione admittebat”; *Contra donatistas* 21, 33, CSEL 53, 135, 24: „omnes ad unum altare accedebant et eadem sacramenta communicabant”; *De civitate Dei* XXII 10, 20, CCL 48, 828: „nec ibi erigimus altaria in quibus sacrificemus martyribus”; *Sermo* 46, CCL 41, 949: „Mali sodales fecerunt sibi suas mensas exererunt altaria contra altare”; *Contra epistolam Parmeniani* II 5, 10, PL 43, 56: „qui contra Ecclesiam Dei toto orbe diffusam altare sui schismatis erexerunt”.

¹²⁶ Por. Augustinus, *De civitate Dei* X 3, 2, CCL 47, 275: „cum ad illum sursum est, eius est altare cor nostrum”; *De natura et gratia* 41 i 71, PL 44, 267 i 282: „Per hoc enim quotidianum spirituale quodammodo incensum, quod ante Deum in altare cordis, quod sursum habere admemur, infertur [...]” i „altare optimum [...] cor mundum sine peccato”.

¹²⁷ Por. Optatus Milevitanus, *Contra Donatistas* VI 1, 1-2, Sch 413, 160: „Quid enim tam sacrilegum quam altaria Dei, in quibus et vos aliquando obtulistis, frangere, radere, remove, in quibus et vota populi et membra Christi portata sunt, quo Deus Omnipotens invocatus sit, quo postulatus descenderit Spiritus Sanctus, unde a multis et pignus salutis aeternae et tutela fidei et spes resurrectionis accepta est [...]. Quid est enim altare nisi sedes et corporis et sanguinis Christi?”; zob. tamże I 15, 3; 19, 3 i 4; II 8, 1; 18, 1; 20, 5; 21, 6; III 12, 2; VI 1, 1-10; 3, 6; 5, 1.

¹²⁸ Św. Hieronim użył w swoich pismach terminu *altare* prawie 400 razy (dokładnie – 395 razy), por. *Thesaurus Patrum Latinorum. Thesaurus S. Hieronymi*, curante CETEDOC, Lovanii 1990, 26.

¹²⁹ Por. Hieronymus, *In Isaiam* V 19, v. 19-20, PL 24, 191: „Cum turba Judaeorum aedificavit templum et altare et propheticam Christi cassa implere temeritate conatus est. Ita autem unum altare dicitur, quomodo una fides et unum baptisma et una Ecclesia”; *In Amos* I v. 14-15, PL 25, 1022: „non unum altare, quod habet Ecclesia, sed altaria haereticorum plurima. Tot enim habent altaria, quot schismata”; *In Ezechielem* XIII w. 18, PL 24, 424: „Postquam prophetae monstravit altare [...] et quattuor altaris cornua [...] et docet eum quomodo altaris opere perfecto altare debeat expiari et consecrari”; *Epistola* 64, 9, CSEL 54, 596, 5: „Legimus in Exodo, tabernaculum, mensam, altare, columnas [...]”; *Epistola* 130, 2, CSEL 56, 176, 22: „in qua Sancta Sanctorum et thymiatis altare describitur”.

¹³⁰ Por. Hieronymus, *Epistola* 60, 16, PL 22, 600: „his bellis fuere ludibrio. Capti episcopi, interfecti presbyteri et diversorum officia clericorum. Subversae ecclesiae, ad altaria Christi stabulati equi, martyrum effossae reliquiae”; *Epistola* 114, 2, PL 22, 934: „et altaris Christi ministerio describere”; *Epistola* 108, 13, CSEL 55, 322, 13: „Quid narrem Silo, in quo altare dirutum hodieque monstratur”.

Chrystusowego, wysadzanego niekiedy drogimi kamieniami, należy zbliżyć się z czystym sumieniem¹³¹, że zgodnie z nauką św. Pawła (1Kor 9, 13) duchowni obsługujący ołtarz mają prawo do korzystania z jego ofiar¹³². Św. Leon Wielki papież, który w swoich kazaniach używał nazwy *altare* nie tylko przenośnie, mówiąc o *altare cordis* lub *altare crucis*¹³³, ale i przy komentowaniu Biblii, gdy mówił o „nowym ołtarzu” eucharystycznym, który zastąpił dawne prawo i ołtarze żydowskie¹³⁴ i uzmysławia krzyż Chrystusa¹³⁵; ołtarz zaś żydowski nazwał *ara*¹³⁶. Pod koniec epoki patrystycznej św. Grzegorz Wielki papież również, choć rzadziej¹³⁷, używał terminu *altare* na oznaczenie ołtarza, zarówno w odniesieniu do ołtarzy żydowskich Starego Testamentu¹³⁸, jak i chrześcijańskich wznoszonych w bazylikach lub kościołach¹³⁹, z nierzadkim przypominaniem, że do ołtarza należy przystępować godnie i z czystym sercem¹⁴⁰,

¹³¹ Por. Hieronimus, *Epistola* 125, 17, CSEL 56, 136, 20: „ut adolescentiam tuam nulla sorde commacules, ut altare Christi quasi de thalamo virgo procedas”; *Epistola* 52, 10, CSEL 54, 431, 15: „gemmis altare distinguitur et ministrorum Christi nulla electio”.

¹³² Por. Hieronimus, *Epistola* 66, 8, CSEL 54, 657, 2: „Dignus est operarius mercede sua: qui altari ministrant, de altari participantur”; *Epistola* 147, 10, CSEL 56, 327, 12: „Noverat te omnis Italia, universi ante altare Christi stare ingemiscebant”.

¹³³ Por. Leo Magnus, *Sermo* 51(64), 3, Sch 74, 87: „Quod umquam sacrificium sacratius fuit, quam quod verus Pontifex altari crucis per immolationem suae carnis imposuit”; *Sermo* 95(4), 1, Sch 200, 266: „Et quid tam sacerdotale quam vovere Domino conscientiam puram et immaculatas pietatis hostias de altari cordis offerre”;

¹³⁴ Por. Leo Magnus, *Sermo* 46(59), 5, Sch 74, 60: „ut veterum victimarum cessante mysterio, nova hostia, novo imponeretur altari, et crux Christi non templi esset ara, sed mundi”; *Sermo* 41(54), 5, Sch 74, 35: „Hoc mane vobis templum et altaria diruit, legem et prophetas ademit, regnum et sacerdotium sustulit”.

¹³⁵ Por. Leo Magnus, *Sermo* 42(55), 3, Sch 74, 38: „Cruce ergo Christi sacramentum veri et praenuntiati habet altaris, ubi per hostiam salutarem naturae humanae celebraretur oblatio”.

¹³⁶ Por. wyżej nota 134.

¹³⁷ Św. Grzegorz Wielki użył w swoich pismach terminu *altare* blisko 150 razy (dokładnie – 146 razy), por. *Thesaurus Patrum Latinorum. Thesaurus S. Gregorii Magni*, curante CETEDOC, Lovanii 1986, 20.

¹³⁸ Por. Gregorius Magnus, *In I Regum* V 148, CCL 144, 509: „Unde et in tabernaculo foederis duo altaria fieri a Domino iussa sunt: adolendis scilicet thymiamatibus unum, alterum comburendae carnis”; *In Hiezechielem II hom.* 10, 20, CCL 142, 395: „Unde et in tabernaculo per legem duo altaria fieri iubentur”.

¹³⁹ Por. Gregorius Magnus, *Epistolae* VI 50, CCL 140, 423: „basilicam in honorem beati Petri et Pauli apostolorum necnon Laurentii atque Pancratii martyrum construxisse atque illic tredecim altaria collocasse”; *Epistolae* XI 56, 11, CCL 140A, 961: „Aqua benedicta fiat, in eisdem fanis aspargatur et altaria construantur”.

¹⁴⁰ Por. Gregorius Magnus, *Epistolae* I 42, CCL 140, 55: „quia nullus [presbyter] debet ad ministerium altaris accedere, nisi cuius castitas ante susceptum ministerium [...]”; *Epistolae* IV 20, 22, CCL 140, 238: „nec usque ad rescriptum nostrum ad cultum vos sacri altaris accedere”; *Epistolae* VII 5, 43, CCL 140, 449: „is qui mitti voluit ante se per altaris calculum purgatum vidit”; *Epistolae* III 7, 96, CCL 140, 15: „nec sacris administrare vel communionem capere sit dignus altaribus”.

oraz że ci, którzy ołtarzowi służą, mają prawo żyć z jego ofiar¹⁴¹. Stosunkowo często używał też tego terminu, zwłaszcza w swych komentarzach biblijnych, przenośnie, mówiąc m.in. że ołtarzem jest „cor iusti”¹⁴², „cor electi auditoris”¹⁴³, „mens bene viventium”¹⁴⁴, „anima iusti” lub „altare boni operis”¹⁴⁵, czy też „conpunctio cordis”¹⁴⁶. Uważany wreszcie za ostatniego Ojca Kościoła Zachodniego św. Izydor z Sewilli w swoich *Etymologiach* wyjaśnia znaczenie dwóch terminów – *ara* i *altare*, którymi oznacza się ołtarz, bez przypisywania już któremukolwiek pejoratywnej treści. Zaznacza, że odnośnie etymologii pierwszego z nich w jego czasach panowały przynajmniej trzy opinie: jedni wyprowadzali tę nazwę od palonych na ołtarzu ofiar, inni od błagalnych modlitw nazywanych w Grecji ἄραξ, a jeszcze inni od wysokości, z czym on się nie zgadza. Od wysokości natomiast wyprowadza nazwę *altare*, dodając iż oznaczano nią też tylko górną część ołtarza¹⁴⁷.

2. Altarium – nazwa pochodna od *altare*, nieznana autorom klasycznym, ukształtowana w łacinie ludowej i akceptowana przez autorów wczesnochrześcijańskich. Na jej w ogóle stosunkowo rzadkie występowanie w ich pismach, głównie na terenie Galii i Afryki, duży wpływ miał starołaciński przekład

¹⁴¹ Por. Gregorius Magnus, *In I Regum* IV 212, CCL 144, 413: „dicens, qui evangelium adnuntiat de evangelio vivat, qui altario serviunt, de altario vivant; hanc quippe legem regni Dominus loquebatur”.

¹⁴² Por. Gregorius Magnus, *In Hiezechielem II hom.* 10, 19, CCL 142, 19: „Recte igitur horum cor altare Dei dicitur, ubi ex moerore compunctionis ignis ardet et caro consumitur”; *In I Regum* III 173, CCL 144, 294: „Quid est enim altare Domini nisi cor iusti [...]. Qui pro amore supernae patriae bona agit [...] profecto altare aedificat, super quo quotidiani desiderii hostias incendat”.

¹⁴³ Por. Gregorius Magnus, *In I Regum* VI 73, CCL 144, 591-592: „Immolationis quidem victima [...] in altari cognoscitur. Quid enim est cor electi auditoris nisi altare Dei. Quando ergo bona doctor loquitur ore et ostendit opere [...] victima in altari”.

¹⁴⁴ Por. Gregorius Magnus, *In Hiezechielem II hom.* 10, 19, CCL 142, 394: „Et quid est altare Dei nisi mens bene viventium”.

¹⁴⁵ Por. Gregorius Magnus, *Regula pastoralis* III 9, 57-48 i 106-108, SCh 382, 298 i 302: „recte ad Ezechielem esse in altari Dei fossa perhibetur, ut in ea videlicet superposita holocausta serventur. Si enim in altari fossa non esset, omne quod in eo sacrificium reperiret, superveniens aura dispergeret. Quid vero accipimus altare Dei, nisi animam iusti, quae quot bona egerit, tot super se ante eius oculos sacrificia imponit. Quid autem est altaris fossa, nisi bonorum patientia [...]. Fossa ergo in altari fiat, ne superpositum sacrificium aura dispergat [...] hoc solum sacrificium Deus accipit, quod ante eius oculos in altari boni operis flamma caritatis incendit”.

¹⁴⁶ Por. Gregorius Magnus, *In I Regum* V 148, CCL 144, 509: „potest altaris nomine conpunctio cordis intelligi. Quando enim per verbum doctoris conpunctio cordis erigitur, nimirum altare Domino aedificatur [...]. Primum altare foris erat, secundum intra sancta sanctorum. Altare ergo primum conpunctio timoris est, altare secundum conpunctio amoris [...]. Altare ergo primum doctor aedificat, quando culpas exponit [...]. Merito etiam altare conpunctio dicitur, quia incensat”.

¹⁴⁷ Por. Isidorus Hispalensis, *Etymologiae* XV 4, 13-15, BAC 434, 240: „Aram quidam vocatam dixerunt, quod ibi incensae victimae ardeant. Alii aras dicunt a precationibus, id est quas Graeci ἄραξ dicunt [...] alii volunt ab altitudine aras, sed male. Altare autem ab altitudine constat esse nominatum, quasi alta ara”; zob. wyżej nota 1.

znanej sentencji św. Pawła: „Qui altario deserviunt, de altario participantur” (1Kor 9, 13). Najwcześniej nazwa *altarium* poświadczona jest w pismach przy-pisywanych św. Cyprjanowi z Kartaginy¹⁴⁸, potem pojawia się u św. Ambro-żego¹⁴⁹ i u Sulpicjusza Sewera¹⁵⁰, stosunkowo często (po ok. 12 razy), ale głównie przez cytowanie lub interpretowanie powyższej sentencji paulińskiej, występuje u św. Augustyna¹⁵¹ i św. Hieronima¹⁵², później u Arnobiusza Młodszego¹⁵³, a szczególnie w pismach autorów galijskich, jak np. w liście biskupa Lupusa i Eufroniusza¹⁵⁴, oraz Salwiana z Marsylii¹⁵⁵, u Paulina z Noli, który obok przeważnie używanego terminu *altare*, nazywał też niekiedy ołtarz – *altarium*¹⁵⁶, u żyjącego pod koniec V wieku galijskiego biskupa

¹⁴⁸ Por. Ps-Cyprianus, *De singularitate clericorum* 38, CSEL 3/3, 213: „altariis placere debent, qui altariis vivunt, et talis convenit sinceritatis cura”; *Ad Vigilium de Judaica incredulitate* 9, CSEL 3/3, 130: „cum te exemptum de iustorum grege atque adsumptum sibi de inopinato constituit altario sacerdote”.

¹⁴⁹ Por. Ambrosius, *In Epistolam I ad Corinthios* 9, 13, PL 17, 230C: „In sacriis legem gentilium significat in altario vero Judaeorum”.

¹⁵⁰ Por. Sulpicius Severus, *Dialogi* II 2, 1, CSEL 1, 181: „quo quidem die – mira dicturus sum – cum iam altarium, sicut est solemne benediceret”.

¹⁵¹ Por. Augustinus, *De consensu evangelistarum* II 30, 73, CSEL 43, 179: „qui altario deserviunt, de altario conpartiantur. Sic et Dominus ordinavit”; ten sam cytat zob. *De opere monachorum* 9, 10, CSEL 41, 546, 13; *Sermo Domini in monte* II 54, CCL 35, 145; *Speculum* 31, CSEL 12, 215, 25; *Sermo* 2, 54, ed. C. Iambot, w: *Stromata Patristica et Mediaevalia*, I, Roma 1950, 1170; *Sermo* 218B, ed. G. Morin, w: *Miscellanea Agostiniana*, I, Roma 1930, 450: „hodie celebramus; quod quidem et aliis diebus nec ab altario, cui assistimus, nec ab ore nostro”; *Epistola* 54, 4, CSEL 34/2, 162, 11: „auctoritate antistitis debet quisque ab altario removeri ad agendam poenitentiam”; *Sermo* 58, w: „Ecclesia Orans” 1 (1984) 123, 86: „sic vivamus, ut ab altario tuo non separemur”.

¹⁵² Por. Hieronymus, *Adversus Jovinianum* II 22, PL 23, 318: „Qui altario deserviunt, de altario participantur”; ten sam cytat zob. *Commentarius in Titum*, PL 26, 602, 21 i 635, 7; *Tractatus de Psalmo* 83, CCL 78, 392: „Sub altario Dei erant, qui pro Christo in martirio fuerant immolatae; victima enim Domini Salvatoris in caelis esse sub altario merebatur”; *Commentarioli in psalmos* 119, CCL 72, 13: „similem deprecatur, ut detur ei carbo de altario Dei, qui in eius labiis peccatorum solitudinem”; *Dialogus contra Luciferianos* 5, PL 23, 159B: „indicta in populorum oratione, altario reconciliat [...] a cunctis hominibus conculcatur, super altarium reponis”; *Epistola* 14, 8, CSEL 54, 55, 9: „clerici oves pascent, ego pascor. Illi de altario vivunt, mihi quasi infructuosae arbori securis ponitur”; *Epistola* 70, 9, PL 22, 663D: „Heri catechumenus, hodie pontifex, heri in amphitheatro, hodie in ecclesia, vespere in circo, mane in altario”; *Epistola* 52, 11, PL 22, 536: „Qui altario deserviunt, vinum et sinceram non bibant”.

¹⁵³ Por. Arnobius Junior, *Commentarius in Psalmum* 67, PL 53, 419D: „Laedere enim student sacerdotum consilia qui hoc loco tauri nominantur apti altario inter vaccas”.

¹⁵⁴ Por. Lupi et Eufronii *Epistola* II, PL 58, 66C: „ut qui non vult in clericatu generari, non constituat in altario coniugatos”.

¹⁵⁵ Por. Salvianus, *De gubernatione Dei* I 21, Sch 220, 120: „Cur ante altaria supplicamus?”; tamże VI 38, Sch 220, 386-388: „Spernitur Dei templum, ut curratur ad theatrum. Ecclesia vacuatur, circus impletur. Christum in altario dimittimus”; tamże VII 74, Sch 220, 484: „quos ita solos puros fuisse arbitror in altario”.

¹⁵⁶ Por. Paulinus Nolanus, *Epistola* 32, 8, PL 61, 334C: „ne semel condita in altario, non semper ad manum [...] subiciatur altaribus, hic apertos titulus indicabit”.

Werana¹⁵⁷, w *Sacramentarium Gallicanum*¹⁵⁸, u św. Grzegorza Wielkiego¹⁵⁹ oraz bardzo często w dokumentach galijskich synodów VI wieku¹⁶⁰, a szczególnie w pismach św. Grzegorza z Tours¹⁶¹. Trzeba tu też zauważyć, że *altarium* w łacińskiej literaturze patrystycznej nie zawsze oznaczało sam ołtarz, ale także przestrzeń wokół niego, jak to np. spotykamy u wspomnianego Grzegorza z Tours, gdy opowiadał, że *altarium* bazyliki św. Marcina posiada 32 okna¹⁶², a wcześniej u św. Hieronima¹⁶³ czy św. Paulina z Noli, gdy pisał do Seweryna o pewnej inskrypcji *in altario*, a kilka linijek dalej sam ołtarz nazywał *altare* (*altaria*)¹⁶⁴.

3. Ara – nazwa oznaczająca ołtarz w pogańskiej literaturze klasycznej, przez chrześcijańskich autorów odnoszona początkowo, jak widzieliśmy, prawie wyłącznie do ołtarzy pogańskich lub żydowskich, później gdy pogaństwo i judaizm przestały już być groźne, semantycznie i treściowo coraz częściej traktowana była jako synonim terminu *altare*. Jeśli chodzi o wzajemny semantyczny stosunek tych nazw do siebie, to *ara* ma bardziej charakter domowy i rodzinny, odnosi się raczej do ołtarzy domowych i rodzinnych, na których składano ofiary bóstwom domowym i rodzinnym (*penates*), w przeciwieństwie do *altaria*, które były raczej ołtarzami publicznymi i państwowymi. Na używanie zaś tej nazwy przez Ojców Kościoła w odniesieniu do ołtarzy chrześcijańskich wpłynął także starołaciński przedhieronimowy przekład Biblii, w której terminem *ara* oznaczano ołtarz, jak np. „*vidi animas occisorum sub ara Dei clamant*

¹⁵⁷ Por. *Sancti Verani Sententia*, PL 72, 703A: „*Incongruum mihi videtur de coniugali toro aliquem consurgentem altariorum saepta penetrare*”.

¹⁵⁸ Por. *Sacramentarium Gallicanum* (Missa in S. Mariae solemnitate), PL 72, 475A: „*Altario tuo, Domine, proposita munera Spiritus Sanctus benignus adsumat*”; *Exorcismus*, PL 72, 572A: „*Benedictio palmae et olivae super altario*”.

¹⁵⁹ Por. Gregorius Magnus, *In I Regum* IV 212, PL 144, 4484: „*qui evangelium adnuntiat, de evangelio vivat, qui altario serviunt, de altario vivant*”.

¹⁶⁰ Por. *Concilium Aurelianense* (a. 511), can. 14 i 15, CCL 148A, 9: „*ut de his, quae in altario oblatione fidei conferentur [...] de his tamen, quae in altario accesserint*”; *Concilium Epaonense* (a. 517), can. 29, CCL 148A, 31: „*constituto tempore admittendis ad altarium observatio relaxetur*”; *Concilium Vasense* (a. 529) subscriptiones CCL 148A, 80: „*recitemus ante altarium Domini*”; *Concilium Aurelianense* (a. 541) can. 13, CCL 148A, 135: „*de quolibet corpore venientes adque altario mancipatus*”; *Concilium Arelatense* can. 1, CCL 148A, 171: „*ut oblatae, quae in sancto offeruntur altario*”; *Concilium Turonense* (a. 567) can. 23, CCL 148A, 191: „*repellant nec participare sancto altario permittant*”; *Concilium Autissiodorensis* (a. 561-605) can. 8, CCL 148A, 266: „*non licet in altario in sacrificio divino mellita [...] offerre*”.

¹⁶¹ Por. Gregorius Turonensis, *Opera*, ed. B. Krusch – Levison – Holzman, MGH Script. Merov. I, Hannoverae 1937, 934 (sub voce *altarium*).

¹⁶² Por. tenże, *Historia Francorum* II 14, MGH Script. Merov. I 82: „*fenestras in altario triginta duas*”.

¹⁶³ Por. wyżej nota 152.

¹⁶⁴ Por. wyżej nota 156.

tium et dicentium” (Ap 6, 9). Na większą skalę zaczęło się to w 2. poł. IV wieku, choć wcześniej spotykaliśmy to już u Tertuliana¹⁶⁵, a później często u Pruden-cjusza na oznaczenie całego lub części ołtarza, czy też przestrzeni wokół niego¹⁶⁶. Czynił to m.in. św. Ambroży¹⁶⁷, biskup św. Maksym z Turynu w kazaniu o św. Cyprianie, powołując się na wspomniany wyżej starołaciński przekład Biblii¹⁶⁸, galijski biskup Sydoniusz Apolinary¹⁶⁹, Fulgencjusz z Ruspe¹⁷⁰; sto-sunkowo często używał tej nazwy największy łaciński wczesnochrześcijański egzegeta – św. Hieronim ze Strydonu¹⁷¹, który w swoich komentarzach biblij-nych posługiwał się tym terminem najczęściej w tradycyjnym sensie – w odnie-sieniu do ołtarzy pogańskich (m.in. do ołtarza na ateńskim Areopagu: Dz 17, 23)¹⁷² lub żydowskich¹⁷³ czy heretyckich¹⁷⁴; innym razem nazwy *altaria* i *arae* uważał za synonimy¹⁷⁵, albo też używał tej drugiej przenośnie mówiąc m.in.

¹⁶⁵ Por. wyżej nota 17.

¹⁶⁶ Por. wyżej nota 24.

¹⁶⁷ Por. Ambrosius, *De virginibus* I 11, 65, PL 16, 218A: „nostra puella dudum nobilis saeculo, nunc nobilior Deo, cum urgueretur ad nuptias a parentibus et propinquis ad sacrosanctum altare confugit [...]. Stabat ad aram Dei pudoris hostia, victima castitatis”.

¹⁶⁸ Por. Maximus Taurinensis, *Sermo* 78, PL 57, 689-690A: „Videte autem quem iidem [martyres] locum apud homines mereantur, qui apud Deum locum sub altare meruerunt. Dicit enim Sacra Scriptura: «Vidi subtus aram Dei animas occisorum propter Verbum Dei et propter testimonium quod habebant et clamaverunt» (Ap 6, 9). Sub ara, inquit, Dei animas occisorum. Quid reverentius, quid honorabilius dici potest, quam sub illa ara requiescere, in qua Deo sacrificium celebratur, in qua offeruntur hostiae, in qua Dominus et sacerdos [...]. Recte ergo sub ara martyres collocantur, quia super aram Christus imponitur”.

¹⁶⁹ Por. Sidonius Apollinaris, *Carmina* XVI 124, PL 58, 721A: „Seu te conspicuis gradibus venerabilis arae cancionatarum”.

¹⁷⁰ Por. Fulgentius, *Sermo* 56, PL 65, 925D: „Sub ara Joannes de quo mater sterilis erubescibat, et super aram positus Christus, de quo mater virgo gaudebat”; zob. *Codex Theodosianus* 9, 45, 4: „ara salutis”.

¹⁷¹ Św. Hieronim użył tej nazwy w różnych znaczeniach prawie 100 razy (dokładnie = 99), por. *Thesaurus Patrum Latinorum. Thesaurus S. Hieronymi*, curante CETEDOC, Turnhout 1990, 37-38.

¹⁷² Por. Hieronymus, *Epistola* 70, 2, CSEL 54, 702, 3: „pro Christo causam agens etiam inscriptionem fortuitam arae retorquet in argumentum fidei”; *Epistola* 14, 15, CSEL 54, 51, 2: „si quis duobus digitalis thura comprehensa in bustum arae iaciat aut haustum patera fundat”; *In Ezechielem* II 6, 526, CCL 75, 69: „interfecti vestri ceciderint in medio ararum idolorum vestrorum”; *Epistola* 72, 3, CSEL 55, 10, 20: „in omnibus urbibus Juda extruxerint aras ad cremandum thus”; *In Oseam* I 4, 142, CCL 76, 41: „quot homines habuit Israel, tot aras exstruxit daemonibus”.

¹⁷³ Por. Hieronymus, *In Hieremiam* III 70, 204, 19, CCL 74, 161: „in pectore cordis eorum et in cornibus altarium sive ararum eorum”.

¹⁷⁴ Por. Hieronymus, *In Ezechielem* II 6, 388, CCL 75, 65: „interpretantur ecclesiae et excelsa superbiae eorum et arae perversorum dogmatum”; *In Amos* III 7, 256, CCL 76, 320: „nec dimittit ut dissipentur arae quae risu et subsanatione sunt dignae”; *In Oseam* II 10, 29, CCL 76, 92: „ut pro uno altari, quod verum est, plures errori sui aras exstruxerunt”.

¹⁷⁵ Por. Hieronymus, *In Hieremiam* III 70, 4, CCL 74, 162: „exaratum sive insculptum est in cornibus altarium vel ararum eorum, ut opera sacrilegii in aeternum”; zob. wyżej nota 172 i niżej nota 176.

o „ara consecrationis”¹⁷⁶. I on używając nazwę *ara* znajdował się pod wpływem starołacińskiego tłumaczenia Biblii i przy jej komentowaniu zachowywał występujące w niej wyrażenia, a wśród nich także termin *ara*¹⁷⁷. Nigdy jednak nie użył go na oznaczenie ołtarza eucharystycznego.

Równie często tej uroczystej nazwy *ara* używał św. Augustyn¹⁷⁸, znajdując się także zarówno pod wpływem starołacińskich przekładów Biblii¹⁷⁹, jak i retoryki. Świadom był, że z nastaniem chrześcijaństwa, zmieniało się także słownictwo, że pogańska terminologia zastępowana była inną, że wielowiekowa nazwa ołtarza *ara* ustąpiła innej – *altare*: „in Christo cederet ara altari”¹⁸⁰. Mimo to, choć nazwę *ara* odnosił nadal tradycyjnie do ołtarza pogańskiego¹⁸¹, a idąc za starołacińskimi przekładami Biblii – także do ołtarzy w niej wspomnianych¹⁸²,

¹⁷⁶ Por. Hieronymus, *In Isaiam* VI 15, 2, 15, CCL 73, 256: „more torrentis periturus sit in quo habebant quasi aram consecrationis suae”.

¹⁷⁷ Por. Hieronymus, *In Ps.* 83, 4, CCL 78, 392: „sub quo [altari] errant animae iustorum. Sic enim dicit: «Vidi sub ara Domini animas occisorum propter verbum Domini et testimonium Jesu» (Ap 6, 9); *Contra Vigilantium* 6, PL 23, 344: „Ais enim vel in sinu Abrahae, vel in loco refrigerii, vel subter aram Dei animas apostolorum et martyrum consedisse”; *In Oseam* II 8, 245-256: „«Ephraim fecit altaria ad peccandum. Factae sunt ei arae in delictum» [...] in quibus peccatis peccata coniungeret; quae altaria, id est arae vertentur in delictum”; *In Hiezechielem* II 6, 355 i 526, CCL 75, 64 i 69: „«dispergam ossa vestra circa aras vestras» [...] interfecti vestri in medio ararum idolorum vestrarum”; *In Hieremiam* III 71, 1, CCL 74, 162: „Recordati fuerint filii eorum ararum suarum et lucorum ignorum”.

¹⁷⁸ W pismach św. Augustyna termin *ara* występuje 105 razy, por. *Thesaurus Patrum Latinorum. Thesaurus Augustinianus*, curante CETEDOC, 56 i 59.

¹⁷⁹ Por. Augustinus, *Contra Gaudentium* I 27, 30, CSEL 53, 228: „Joanne dicente: vidi, inquit, animae occisorum sub ara Dei exclamantium [...]. Ad haec responsio: si sub ara Christi martyres esse velletis, non vos ipsos incendendo sacrificium diaboli faceretis”; *Enarrationes in Ps.* 78, 14, 3, CCL 39, 1107: „Scriptum est in Apocalypsi, sub ara Dei martyres ad Deum clamare et dicere [...] inde est ille sub ara Dei martyrum clamor”; *Epistola* 36, 24, CSEL 34, 53, 20: „ubi martyres clamant sub ara Dei”; *Contra Gaudentium* I 27, 30, CSEL 53, 228, 24: „quid enim animae martyrum sub ara Dei dicunt”.

¹⁸⁰ Augustinus, *Epistola* 36, 24, CSEL 34, 44: „ut in Christo cederet ara altari, gladius jejunio, precibus ignis”.

¹⁸¹ Por. Augustinus, *De unico baptismo* 4, 6, CSEL 52, 7, 14: „Apostolus, cum eorum fana circumiens ara quaedam inter aras inventa”; *Contra Crescentium* I 30, 35, CSEL 52, 355, 9: „cum et Apostolum videamus etiam in ara gentilium, a quibus idola celebrantur, Dei nomen inventum confirmasse”; *Enarratio in Ps.* 94, 6, 22, CCL 39, 1335: „daemonibus templa fabricata, daemonibus arae constructae, daemonibus sacerdotes”; *Sermo* 273, 3, 3, PL 38, 1249: „tamquam diis templa aedificantur [...] tamquam diis arae construerentur, tamquam diis sacerdotes ordinarerentur”; *De civitate Dei* IV 18, 19, CCL 47, 113: „Quid diversae aedes, diversae arae, diversa sacra”; *In Genesis* q. 116, CCL 33, 42: „Non ergo sicut idolatrae solent aras ante lapides constiere et tamquam diis libare lapidibus”; *Contra Faustum* XX 3, CSEL 25, 537, 15: „Item pagani aris, delubris, simulacris, victimis atque incenso Deum colendum putant”; *Epistola* 47, 3, CSEL 34, 132, 8: „scimus ire fumum ex aris omnibus et incensum daemoniorum”.

¹⁸² Por. Augustinus, *De Genesi ad litteram* XII 2, 5, PL 34, 455: „ut Esaiae sedens Deus et in conspectu eius Seraphim, et ara unde carbo adsumptus prophetae labia mundavit” (Is 6, 1-7); *Sermo* 299E, w: *Miscellanea Agostiniana*, ed. G. Morin, I, Roma 1930, 557, 7: „ductus est [Isaac] gaudens a gaudente, ligatus est, arae inpositus”; *Enarrationes in Ps.* 109, 17, 50, CCL 40, 1617: „Numquid erunt

to jednak oznaczał ją zarówno ołtarz chrześcijański w ogóle¹⁸³, jak i konkretny ołtarz św. Szczepana¹⁸⁴. Dość często używał też tej nazwy przenośnie, mówiąc o „ara cordis”¹⁸⁵, o „ara pietatis”¹⁸⁶, „ara conscientiae”¹⁸⁷, czy też o „ara Dei anima nostra”¹⁸⁸. Nigdy jednak, podobnie jak św. Hieronim, terminem tym, kojarzącym się zawsze z pogaństwem, nie nazwał wprost ołtarza eucharystycznego. O wiele rzadziej nazwy *ara* używał w swych pismach papież Grzegorz Wielki¹⁸⁹, a jeżeli się nią posługiwał, to przeważnie w znaczeniu przenośnym, mówiąc często (8 razy) o „ara cordis”¹⁹⁰, o „ara amoris”¹⁹¹, o „ara laudis”¹⁹², o „ara crucis”¹⁹³, czy też o „ara orationis”¹⁹⁴. Zdarzało się jednak, że terminem

illae hostiae, victimae oblatae a patriarchis, arae sanguinis”; *Enarrationes in Ps.* 50, 23, 7, CCL 38, 615: „Quando totum pecus imponebatur arae igne consumendum, holocaustum dicebatur”; *Quaestiones in Genesis* 110, 35, CCL 33, 40: „Quid est quod non dixit: et fac ibi aram mihi, qui adparui tibi, sed Deus dicit: fac ibi aram Deo qui adparuit tibi”; zob. też Leo Magnus, wyżej nota 134.

¹⁸³ Por. Augustinus, *Enarrationes in Ps.* 94, 6, 36, CCL 39, 1335: „Forte hoc facimus modo, imponimus in ara sacrificium, quando Deum laudamus”; tamże 134, 11, 26, CCL 40, 1946: „forte non invenires in grege tuo placitum taurum et in capris hircum arae Domini dignum”; tamże 140, 5, 17, CCL 40, 2029: „oratio ergo pure directa de corde fideli tamquam de ara sancta surgit incensum”; tamże 49, 15, 11, CCL 38, 588: „quare aries ille ambulat [...] et in ara mea non ponitur”.

¹⁸⁴ Por. Augustinus, *Sermo* 318, 1, PL 38, 1438, 23: „Nos enim in isto loco non aram fecimus Stephano, sed de reliquiis Stephani aram Deo. Grata sunt Deo huiusmodi altaria”.

¹⁸⁵ Por. Augustinus, *De civitate Dei* X 3, 23, CCL 47, 275: „ei sacrificam hostiam humilitatis et laudis in ara cordis igne fervidam caritatis”.

¹⁸⁶ Por. Augustinus, *Sermo* 305A, w: *Miscellanea Agostiniana*, I, s. 64, 18: „et hoc sacrificium tamquam de ara pietatis suavissime flagrat Domino”.

¹⁸⁷ Por. Augustinus, *Enarrationes in Ps.* 134, 11, 40, CCL 40, 1946: „corde laudas, corde benedicis, corde in aram conscientiae victimas sacras imponis”; tamże 49, 21, 8, CSEL 38, 591: „ad me redeam, in me inveniam laudis immolationem; sit ara tua conscientia tua”.

¹⁸⁸ Por. Augustinus, *Enarrationes in Ps.* 94, 6, 34, CCL 39, 1335: „si ergo nos sumus templum Dei, ara Dei anima nostra”.

¹⁸⁹ Nazwa *ara* występuje w autentycznych pismach św. Grzegorza Wielkiego 21 razy, por. *Thesaurus Patrum Latinorum. Thesaurus S. Gregorii Magni*, curante CETEDOC s. 569.

¹⁹⁰ Por. Gregorius Magnus, *Moralia in Job* XVI 42, 53, 26, CCL 143A, 829: „Sic nos cum in ara cordis holocaustum Deo offerimus”; tamże I 36, 54, 118, CCL 143, 56: „ante Dei oculos innocientia victima in ara cordis immolatur”; tamże VIII 47, 79, 68, CCL 143, 444: „hoc ad honorem intimi iudicis in ara cordis immolemus”; *In Evangelia hom.* 5, 3, PL 76, 1094B: „quando per hoc Deo immolat in ara cordis anima semetipsam mactat”; tamże 10, 6, PL 76, 1113B: „si cogitationis carnis per sancta orationum studia in ara cordis incendimus”; *In Ezechielem hom.* II 9, 5, 176, CCL 142, 360: „in quibus Omnipotenti Deo orationis sacrificium in ara sui cordis incendat”; *Moralia in Job* XXV 7, 16, 132, CCL 143B, 1241: „et vitam reprobam per immutationis gladium mactat in ara se sui cordis imposuit”.

¹⁹¹ Por. Gregorius Magnus, *Moralia in Job* I 35, 49, 17, CCL 143, 51: „igitur dare est totam mentem igne compunctionis incendere ut in ara amoris cor ardeat”.

¹⁹² Por. Gregorius Magnus, *In Evangelia hom.* 5, 3, PL 76, 1094B: „intra memetipsum tamen invenio quod in ara tuae laudis impono”.

¹⁹³ Por. Gregorius Magnus, *In I Regum* I 10, 281, CCL 144, 61: „qui nobis exempla humilitatis vivendo dedit, se Deo Patri in ara crucis oblationem et hostiam tradidit”.

¹⁹⁴ Por. Gregorius Magnus, *Moralia in Job* IX 55, 84, 76, CCL 143, 516: „nil terrenum secum, nil lubricum in ara suae orationis imponit”.

tym oznaczał też ołtarz wspominany w Biblii¹⁹⁵, zniszczony przez św. Benedykta pogański ołtarz Apollina¹⁹⁶, a także ołtarz chrześcijański, na którym składamy nasze modlitwy i dobre uczynki, jako ofiarę prześlągania¹⁹⁷. Nazwę tę znał także zamykający łacińską epokę patrystyczną – św. Izydor z Sewilli, który, jak wspominaliśmy wyżej, wyprowadzał nawet potrójną jej etymologię¹⁹⁸. Warto tu też na koniec dodać, że nazwę *ara* spotykamy także w dwóch starożytnych inskrypcjach hiszpańskich: wyrażenie „*ara sancta Domini*” figuruje na fragmencie ołtarza poświęconej w 630 r. bazyliki hiszpańskiej¹⁹⁹, a słowa: „*Aram in medio altare sacrans*” w pewnym hiszpańskim kościelnym napisie dedykacyjnym z 622 r., w którym *ara* oznacza ołtarz, a *altare* przestrzeń wokół niego²⁰⁰; ponadto wyrażeniem „*ara salutis*” oznaczony jest ołtarz chrześcijański w *Kodeksie Teodozjańskim*²⁰¹, a słowa „*super aram crucis*” spotykamy nawet w *Sakramentarzu Mozarabskim*²⁰². Z powyższych uwag wynika, że stara łacińska nazwa ołtarza – *ara*, mimo iż przesiąknięta była wielowiekową treścią pogańską, znajdowała powoli, choć bardzo ostrożnie, zastosowanie w różnoraki sposób także w literaturze wczesnochrześcijańskiej.

4. Mensa – nazwa będąca odpowiednikiem greckiej *τράπεζα*, również znana była w łacińskiej literaturze patrystycznej na oznaczenie ołtarza, głównie eucharystycznego, choć rzadziej od niej używana. I w tym wypadku jej głównym uzasadnieniem były słowa św. Pawła: „*non potestis mensae Domini participes esse et mensae daemonium*” (1Kor 10, 21). Pojawia się ona już w przypisywanym św. Cyprianowi traktacie *De aleatoribus*, gdzie jest mowa o „*mensa dominica*” – „*stole Pańskim, przy którym Chrystus zasiada, aniołowie spoglądają, a męczennicy są obecni*”²⁰³, oraz w Rufinowym łacińskim przekła-

¹⁹⁵ Por. Gregorius Magnus, *In Ezechielem hom.* I 6, 15, 282, CCL 142, 75: „*Quid est quod Isaac ad immolandum ducitur et ligna portat area superimponitur et vivit*”; *Moralia in Job* XXVII 10, 17, 38, CCL 143B, 1342: „*post paululum ligatur et non loquitur; arae superponitur et non reluctatur*”.

¹⁹⁶ Por. Gregorius Magnus, *Dialogi* II 8, 11, 104-105, Sch 260, 168: „*Ibi itaque vir Dei perveniens, contrivit idolum subvertit aram, succidit lucos, atque in ipso templo Apollinis oraculum beati Martini, ubi vero ara eiusdem Apollinis fuit*”; tamże II 37, 4, 28, Sch 260, 244: „*Sepultus est vero in oratorio beati Baptistae Joannis, quod destructa ara Apollinis ipse construxit*”; zob. też *In I Regum* 6, 33, 750, CCL 144, 569: „*quia velut contempto divino altari ad aras daemonum responsa percipiunt*”.

¹⁹⁷ Por. Gregorius Magnus, *In Evangelia hom.* 37, 7, PL 76, 1278D: „*Mittamus ad hunc legationem lacrimas nostras, mittamus misericordiae opera, mactemus in ara eius hostias placationis*”.

¹⁹⁸ Por. wyżej nota 147.

¹⁹⁹ Por. E. Hübner, *Inscriptiones Latinae Hispaniae Christianae* nr 100.

²⁰⁰ Por. tamże nota 363.

²⁰¹ Por. *Codex Theodosianus* 9, 45, 4, ed. G.F. Hänel, Bonnae 1842, 966.

²⁰² Por. *Liber Mozarabicus sacramentorum*, ed. M. Férotin, Paris 1912, 1448.

²⁰³ Por. Ps-Cyprianus, *De aleatoribus* 11, CSEL 3/3, 103: „*Esto potius non aleator, sed Christianus, pecuniam suam adsidente Christo spectantibus angelis [...] super mensam dominicam sparge*”, tłum. A. Bober, *VoxP* 3 (1983) z. 4, 243.

dzie *Recognitiones* Pseudo-Klemensa Rzymskiego, gdzie Faustynian prosi św. Piotra, by go umieścił w „spichlerzu Pańskim i uczynił uczestnikiem Bożego stołu” (*mensae divinae participem*)²⁰⁴. Potem ołtarz nazywał „mensa Dei” św. Piotr Chryzolog, który zachęcał, by zwłaszcza w okresie Wielkanocy nie powstrzymywać się od niego²⁰⁵, wyrażeniami „mensa mystica” i „mensa venerabilis” – św. Ambroży z Mediolanu zaznaczając, że do tego „mystycznego i czcigodnego stołu” najlepiej jest przygotować się przez post²⁰⁶, a wyrażeniem „mensa caelestis” – św. Paulin z Noli przypominając, że pod tym „niebiańskim stołem” kryją się prochy apostołskie²⁰⁷.

Stosunkowo często nazwą *mensa*, głównie na oznaczenie ołtarza eucharystycznego, posługiwał się św. Augustyn²⁰⁸, używając Pawłowego wyrażenia „mensa Domini”²⁰⁹, lub jego pochodnych – „mensa dominica”²¹⁰, „mensa

²⁰⁴ Por. Ps-Clemens Romanus, *Recognitiones* X 72, PG 1, 1454A: „Tunc Faustinianus accedens ad pedes Petri dixit [...] reponas me in horreo Dominico, faciens me mensae divinae participem”.

²⁰⁵ Por. Petrus Chrysologus, *Sermo* 10, PL 52, 218B: „Obsecro et obtestor, fratres carissimi, per Dominum nostrum, ut in hoc vigiletis omnes, quatenus ut his diebus nullus a Dei mensa, nullus a regeneratione divina relinquatur extorris”.

²⁰⁶ Por. Ambrosius, *De Elia et ieiunio* 10, 33, PL 14, 708BC: „Mystica quoque mensa ieiunio comparatur: illa mensa, de qua dicit David: «Parasti in conspectu meo mensam adversus eos qui tribulant me». Mensa ista famis acquiritur pretio: et poculum illud inebrians sobrietate, caelestium sacramentorum siti quaeritur [...]. Ergo si ad mensam illam venerabilem ieiunia sancta nos perducut: si hac fame illa quae sunt aeterna mereamur”.

²⁰⁷ Por. Paulinus Nolanus, *Carmen* 27, 401-404, CSEL 30, 280: „Spectant de superis altaria tuta fenestris (sub quibus intus habent sanctorum corpora sedem) namque et apostolici cineres sub caelite mensa) depositi placitum Christo spirantis odorem”.

²⁰⁸ Nazwa *mensa* w autentycznych pismach św. Augustyna występuje w różnych znaczeniach 352 razy, por. *Thesaurus Patrum Latinorum. Thesaurus Augustinianus*, curante CETEDOC, 402; zob. V. Saxer, *Altare*, w: *Augustinus-Lexikon*, I, Stuttgart 1986, 244.

²⁰⁹ Por. Augustinus, *De fide et operibus* 6, 9, CSEL 41, 45, 10: „qualis vita debeat esse christiani, ut cum se ipsos probaverint, tunc de mensa Domini manducant”; *Enarrationes in Ps.* 144, 9, 13, CCL 40, 2094: „ille avidissimus epulatur Joannes apostolus, cui non sufficiebat ipsa mensa Domini, nisi discumberet super pectus Domini”; *Sermo* 229A, ed. G. Morin, w: *Miscellanea Agostiniana*, I, 462, 9: „quod videtis in mensa Domini, quantum pertinet ad ipsarum rerum speciem”; *Sermo* 229, ed. G. Morin, tamże, s. 29, 22: „hoc quod videtis, carissimi, in mensa Domini panis est et vinum”; *Contra litteras Petilianii* II 47, 110, CSEL 52, 34, 25: „non dicunt ista nisi qui de mensa Domini vitam sumunt sicut Petrus”; *In Joannem tract.* 9, 9, 3, CCL 36, 95: „Mensa enim Domini est et non oportet ministrum fraudare convivas”; tamże 84, 1, 35, CCL 36, 537: „qualia de Domini mensa pariter acceperunt”; *Epistola* 36, 24, CSEL 34/2, 54, 1: „et tunc in Domini mensa panes propositionis poni solere et nunc se de agni immaculati”.

²¹⁰ Por. Augustinus, *In Joannem tract.* 84, 2, 16, CCL 36, 537: „hactenus talia exhibuerunt, qualia de mensa dominica perceperunt”; tamże 26, 15, 36, CCL 36, 267: „alicubi certis intervallis dierum in dominica mensa praeparatur et de dominica mensa sumitur”; *Sermo* 272, PL 33, 1247, 9: „estis corpus Christi et membra, mysterium vestrum in mensa dominica positum est”; *Sermo* 46, CCL 41, 947: „ergo multi sodales ingrati mensae dominicae exierunt foras”; *Sermo* 90, PL 38, 561, 48: „Omnes qui acceditis in mensam dominicam, quae hic est, nolo esse cum multis separandis”; *Sermo* 132, PL 38, I 735: „qui autem uxores nondum habetis et tamen ad mensam dominicam iam acceditis et carnem Christi manducatis”; *Sermo* 229A, ed. G. Morin, *Miscellanea Agostiniana*, I,

Christi”²¹¹, „mensa potentis”²¹², „mensa magna”²¹³, lub w ogóle „mensa”²¹⁴ albo „mensa Dei”²¹⁵ przypominając, że do tego „stołu” należy się zawsze zbliżyć przygotowanym, bez grzechu i z czystym sercem, bo przyjmuje się z niego prawdziwe Ciało i Krew Chrystusa lub inne święte sakramenty. Niekiedy, choć rzadko, używał też tej nazwy przenośnie, gdy mówił o „futura mensa” mając na myśli pośmiertną nagrodę wieczną²¹⁶ lub o osobistym ołtarzu chrześcijanina²¹⁷. Nazwę tę, jako „mensa Cypriani”, odniósł także do znanego sobie i wiernym Kartaginy kamiennego pomnika wzniesionego na miejscu jego męczeństwa i śmierci, zaznaczając, że „na tym miejscu wzniesiono Bogu stół (*mensa*), który nazywa się stołem Cypriana nie dlatego, żeby kiedykolwiek tam Cyprian uczłował, lecz dlatego, że tam został złożony w ofierze, i że przez samą swoją ofiarę przygotował ten stół nie po to, żeby karmić innych czy siebie, lecz żeby na nim składała się ofiara Bogu, któremu on sam również został złożony w ofierze; stół ten, który jest stołem Boga, nazywa się również stołem Cypriana”²¹⁸.

463, 2: „immo Christum per apostolum de sacramento mensae dominicae accipitis”; *De octo Dulcittii quaestionibus* I 14, 365, CCL 44, 269: „disciplina ecclesiastica emendare non possumus aut a mensa dominica separare”; *Adversus Iudaeos* 61, 1, PL 42, 63: „ut nulla facta separatione mensae dominicae ad Christi sacrificium pertinente”; *Contra epistolam Parmeniani* III 2, 7, CSEL 51, 103, 21: „non solum cibum mensae vestrae sumitis, sed etiam mensae dominicae communicatis”; *De peccatorum meritis* I 24, 34, CSEL 60, 33, 21: „tenet praeter baptismum et participationem mensae dominicae non solum ad regni Dei”; *Enarrationes in Ps.* 33, 3, 71, CCL 38, 405: „Matris Ecclesiae pio lacte nutriendum et ad escam mensae dominicae idoneum faciendum”.

²¹¹ Por. Augustinus, *In Joannem tract.* 62, 1, 7, CCL 36, 483: „Itane hoc meruit panis Christi, ut post illud intraret in eius discipulum satanas”; *Sermo* 112A, ed. G. Morin, *Miscellanea Agostiniana*, I, 260, 5: „ut admitteretur ad mensam, in qua Christus pascitur occisus”; *Sermo* 164, PL 38, 900, 28: „sed communicare cum illo Christi mensam”.

²¹² Por. Augustinus, *In Joannem tract.* 47, 2, 26-27, CCL 36, 404-405: „Mensa potentis quae sit, nostis; ibi est corpus et sanguis Christi, qui accedit ad talem mensam, praeparet alia”; tamże 84, 1, 16, CCL 36, 537: „nam quae mensa est potentis, nisi unde sumitur corpus et sanguis eius”.

²¹³ Por. Augustinus, *Sermo* 329, PL 38, 1455, 8: „«Ad mensam magnam sedisti» (I J 3, 16) [...] quoniam talia te oportet praeparare; mensa magna est, ubi epulae sunt ipse Dominus mensae”; *Sermo* 31, CCL 41, 20: „quae est magna mensa, nisi unde accipimus corpus Christi et sanguinem”.

²¹⁴ Por. Augustinus, *Sermo* 132, PL 38, 735, 4: „Christus cotidie pascit, mensa ipsius est illa in medio constituta”; *Sermo* 229, ed. G. Morin, *Miscellanea Agostiniana*, I, 30, 28: „ad calicem Domini venistis et ibi vos estis in mensa et ibi vos estis in calice”.

²¹⁵ Por. Augustinus, *Enarrationes in Ps.* 136, 16, 30, CCL 40, 1974: „quomodo non fit iniuria mensae Dei, si quod dextrum est, sinistrum feceris”.

²¹⁶ Por. Augustinus, *Sermo* 179, 5, PL 38, 969, 5: „quantum in illa sua futura mensa daturus”.

²¹⁷ Por. Augustinus, *Sermo* 272, PL 38, 1248, 11: „mysterium pacis et unitatis nostrae in sua mensa consecravit”; *Adnotationes in Job* 36, CSEL 28/2, 590, 10: „et descendit mensa tua plena pinguedine sacramentum corporis et sanguinis eius”; *Sermo* 138, 7, PL 38, 767, 19: „quia de mensa tua vivunt et mensae tuae sacramenta tractant”.

²¹⁸ Por. Augustinus, *Sermo* 310, 2, PL 38, 1413: „quicumque Carthaginem nostis, in eodem loco mensa Deo constructa est; et tamen mensa dicitur Cypriani, non quia ibi est umquam Cyprianus epulatus, sed quia ibi est immolatus, et quia ipsa immolatione sua paravit hanc mensam, non in qua pascat sive pascatur, sed in qua sacrificium Deo, cui et ipse oblatum est, offeratur. Sed ut mensa illa,

O połowę rzadziej od Augustyna nazwy *mensa* w odniesieniu do ołtarza, używał św. Hieronim²¹⁹. Jako egzegeta o stole (*mensa*) pisał głównie wtedy, gdy była o nim mowa w komentowanym fragmencie Biblii rozumiejąc go tylko niekiedy jako ołtarz, zwłaszcza żydowski. Mimo iż znał słowa św. Pawła: „Non potestis mensae Domini communicare et mensae daemoniorum” (1Kor 10, 21)²²⁰ mówiące o stole eucharystycznym, to jednak bardzo rzadko w tym znaczeniu używał tego terminu, jak np. gdy ostrzegał, że kapłani po zawinionej polucji „nie mogą zbliżyć się do stołu kapłańskiego” – „ad sacerdotalem mensam accedere”, czyli stołu eucharystycznego²²¹. W innych wypadkach, choć mówił o „mensa Domini”²²² lub o „mensa dominica”²²³, miał na myśli ołtarz w ogóle, a najczęściej żydowski. Również w pozostałych wypadkach przez ten termin rozumiał przeważnie biblijny ołtarz żydowski, gdy mówił o „mensa thymiamatis”²²⁴, „mensa propositionis”²²⁵, „mensa Dei”²²⁶, czy tylko „mensa”²²⁷. Jeszcze rzadziej niż Hieronim terminem *mensa* posługiwał się papież św. Grzegorz Wielki²²⁸. Czynił to najczęściej w swoim *Komentarzu do Ezechiela*, a zwłaszcza w jego IX homilii komentującej wiersze 40, 59-43 tego proroka, gdzie jest mowa o przyszłej świątyni, w której portykach miały stać stoły ofiarne²²⁹. Nawet, gdy używał wyrażen „mensa Domini”²³⁰, „mensa

quae Dei est, etiam Cypriani vocetur, haec causa est”, tłum. A. Bober, *Antologia patrystyczna*, Kraków 1965, 259; *Sermo* 8, CCL 41, 388: „sanctus cuius mensa est ista Cyprianus fuit aliquando”.

²¹⁹ Św. Hieronim w swoich pismach użył nazwy *mensa* 188 razy, por. *Thesaurus Patrum Latinorum. Thesaurus S. Hieronymi*, curante CETEDOC, 283.

²²⁰ Por. Hieronymus, *Epistola* 55, 4, CSEL 54, 494, 16.

²²¹ Por. Hieronymus, *Epistola* 64, 2, CSEL 54, 590, 2: „si quis e sacerdotibus semine fluxerit, ad sacerdotalem mensam prohibetur accedere”.

²²² Por. Hieronymus, *In Malachiam* 1, 330, CCL 76A, 911: „vos autem contaminatis illud in eo quod dicitis, mensa Domini polluta est”; *In Ezechielem* XI 39, 2059, CCL 75, 544: „tunc scito mensam Domini praeparatam, ut ponant gloriam suam”; *In Malachiam* 1, 392, CCL 76A, 913: „Mensam quoque Domini contaminatam ad Sacras Scripturas referunt”.

²²³ Por. Hieronymus, *In Naum* 1, 10, 318, CCL 76A, 536: „et convivium eorum atque mysteria, quia et ipsi mensam dominicam habere se dicunt”.

²²⁴ Por. Hieronymus, *In Ezechielem* XII 41, 1150, CCL 75, 601: „quomodo altare in quo ignis succendendus erat, mensa videlicet thymiamatis, nihil ab igne patiatur”.

²²⁵ Por. Hieronymus, *In Oseam* 1, 9, 2, 187, CCL 76, 22: „ex auro purissimo et mensam propositionis aurem”.

²²⁶ Por. Hieronymus, *In Malachiam* 1, 7, 232, CCL 76A, 909: „sed opera peccatorum despicunt mensam Dei”.

²²⁷ Por. Hieronymus, *In Malachiam* 1, 365, CCL 76A, 912: „qui autem arbitrantur non altare, sed mensam debere intellegi, in qua panes ponebantur”; *Epistola* 22, 4, CSEL 54, 157, 6: „cum aquatius bibimus calix frangitur, mensa subvertitur”.

²²⁸ Grzegorz wielki użył w swych pismach nazwy *mensa* 138 razy, por. *Thesaurus Patrum Latinorum. Thesaurus S. Gregorii Magni*, curante CETEDOC, 208.

²²⁹ Por. CCL 142, 355-377.

²³⁰ Por. Gregorius Magnus, *In Hiezechielem* II hom. 9, 502, CCL 142, 370: „Tunc autem mensa Domini ex quadris lapidibus extracta habebit intus labium [...]”; *In I Regum* 4, 88, 1688, CCL 144, 339: „Cum in mensa Domini panes abundant”; *Moralia in Job* XX 2, 4, 41, CCL 143A,

Dei”²³¹, czy „mensa Ecclesiae”²³², to rozumiał przez nie przeważnie biblijne ołtarze żydowskie lub stoły ofiarne, a nigdy stołu eucharystycznego, który wolał nazywać inaczej; raz użył tego terminu przenośnie mówiąc o stole ofiarnym z cnót zbudowanym²³³. Do powyższych trzech większych łacińskich Ojców Kościoła trzeba jeszcze dołączyć dla pełniejszego obrazu inne drobniejsze świadectwa, poświadczające używanie terminu *mensa* w charakterze ołtarza, jak Salwiana z Marsylii, który pod wpływem św. Pawła (1Kor 10, 21) pisał o „mensa dominica” przeciwstawianej „mensae daemonum”²³⁴, jak Fulgencjusza z Ruspe, który znów pod wpływem św. Jana Ewangelisty (Ap 6, 9) pisał, że święci Jan i Cyprian są w i pod stołem ołtarzowym²³⁵, jak dwa starożytnie sakramentarze – *Sacramentarium Leonianum*²³⁶ i *Sacramentarium Gregorianum*²³⁷ nazywające ołtarz „mensa” lub „mensa caelestis”. Warto tu też dodać, że już w literaturze patrystycznej *mensa* nie zawsze oznaczała cały ołtarz, ale tylko jego część górną – płytę ołtarzową, na której sprawowano Eucharystię: tak czynił np. papież Wigiliusz skarżący się w swoim liście encyklicznym, że gdy był siłą odrywany od ołtarza, spadłaby jego płyta, gdyby nie była podtrzymana rękami duchownych²³⁸, tak czynił XVI Synod Toledański (693) zalecający m.in., by chleb do konsekracji składany był na płycie ołtarza²³⁹,

1004: „In mensa igitur Domini et phialae praeparantur et cyathi”; *In Hiezechielem* II hom. 9, 21, 681, CCL 142, 375: „mensae Domini carnes oblationis portant”; tamże II hom. 9, 22, 730, CCL 142, 576: „quatenus mensae Domini carnes oblationis portent”; tamże II hom. 9, 12, 386, CCL 142, 366: „mensae Domini de quadris lapidibus constructae”.

²³¹ Por. Gregorius Magnus, *In Hiezechielem* II hom. 9, 483, CCL 142, 269: „Inter haec itaque cogitet, quia mensa Dei est labium intus reflectat”; tamże 568, CCL 142, 372: „Restat ergo ut doctor cum loquitur, quasi mensa Dei semper intus labium reflectat”; tamże hom. 9, 8, 264, CCL 142, 363: „non habent corda itaque sanctorum mensae Dei sunt ad holocaustum ex quadris lapidibus”.

²³² Por. Gregorius Magnus, *Epistolae* IV 37, 51, CCL 140, 258: „audio eum cum decessore vestro Laurentio ad mensam Ecclesiae per annos plurimos nuncupasse comedisse”.

²³³ Por. Gregorius Magnus, *In Hiezechielem* II hom. 9, 2, 53, CCL 142, 356: „in eo mensae ad sacrificium ex virtutibus construuntur”.

²³⁴ Por. Salvianus Massiliensis, *De gubernatione Dei* VIII 13, Sch 220, 518: „illis hoc satis non erat ut cum calice Dei calicem biberent daemoniorum [...] nec sufficiebat ut mensam daemonum mensae dominicae compararent”.

²³⁵ Por. Fulgentius Ruspensis, *Sermo* 56, PL 65, 925D: „[Joannes et Cyprianus] ille in mensa, iste sub mensa. Ille in mensa caput perdidit, sed non amisit, iste in mensa non perdidit, sed invenit [...]. Ambo in mensa, sed et ambo sub mensa, qui vidit, inquit, animas iustorum sub ara Dei”.

²³⁶ Por. *Sacramentarium Leonianum*, ed. Ch.L. Feltoe, Cambridge 1896, s. 9, 4: „tuae mensae participes”; s. 85, 25: „mensae”; s. 87, 6: „mensae caelestis”.

²³⁷ Por. Ps-Gregorius Magnus, *Liber Sacramentorum*. Feria IV in hebdomada III, PL 78, 67D: „Sanctificet nos, Domine, qua pasti sumus mensa caelestis”.

²³⁸ Por. Vigilius papa, *Epistola* [15] *encyclica*, PL 69, 55C: „a sancto eius [ecclesiae] altaris tracti pedibus traheremur; et super nos etiam ipsa altaris mensa ceciderat, nisi clericorum nostro sustentata”.

²³⁹ Por. *Concilium Toletanum* XVI can. 6, Mansi XII 73D: „Quid aliud instituit nos, nisi ut panem integrum sumentes super altaris eius mensam benedicendum ponamus”.

czy jeszcze późniejszy (769) *Kapitularz Karola Wielkiego* zakazujący kapłanom odprawiania Mszy Świętej poza miejscem Świętym, a jeśli są w podróży – winni to czynić w namiocie i na poświęconej przez biskupa płycie ołtarzowej (*mensa*)²⁴⁰.

***

W podsumowaniu powyższych uwag można zauważyć, że najpowszechniejszymi nazwami ołtarza w klasycznej literaturze starożytnej były: w greckiej – βωμός, a w łacińskiej *ara*. Autorzy wczesnochrześcijańscy, ze względu na ich długowieczną treść pogańską, w swoich pismach raczej ich unikali, a jeżeli ich używali, to najczęściej na oznaczenie ołtarzy pogańskich, rzadziej – żydowskich lub heretyckich. W ich miejsce wprowadzili lub upowszechnili nowe, głównie pod wpływem języka Biblii – na Wschodzie θυσιαστήριον pod wpływem Septuaginty lub τράπεζα pod wpływem pism Nowego Testamentu, na Zachodzie zaś *altare*, jako adaptację klasycznych *altaria* (rzadziej *altarium* z późniejszej łaciny ludowej) lub *mensa* jako przekład greckiej τράπεζα. Pierwsze dwie nazwy (βωμός i *ara*), mimo swego zabarwienia pogańskiego, zachowujące jednak swój uroczysty i wiekowy charakter, były nierzadko używane przez Ojców Kościoła również na oznaczenie ołtarza chrześcijańskiego (prawie nigdy – eucharystycznego) jako synonimy terminów θυσιαστήριον, τράπεζα, *altare* czy *mensa*. Decydujący wpływ miała tu zawsze Biblia: jeżeli starołacińskie jej przekłady oznaczały ołtarz terminem *ara*, to wczesnochrześcijańscy autorzy komentując ją lub korzystając z jej tekstu, na ogół bez zastrzeżeń tą nazwą się posługiwali.

DE ALTARIS CHRISTIANI NOMINIBUS IN LITTERIS PATRISTICIS

(Argumentum)

Hac in haud brevi dissertatiuncula, quae tribus partibus constat, de nominibus altaris christiani modo philologico tractatur. Priore in parte de vetustissimis altaris classicis praechristianis, deinde de θυσιαστήριον et τράπεζα, quae in Sacra Scriptura, denique de vocabulis: *altare*, *altarium*, *ara* ac *mensa*, quae in litteris Latinorum apparent, et haec omnia iam apud antiquissimos auctores christianos (praesertim Patres Apostolicos) inveniuntur, disputatur. In altera autem parte de vocabulis

²⁴⁰ Por. *Capitulare Caroli Magni* c. 14, MGHLeges II 46.

θυσιαστήριον et τράπεζα apud Patres Graecos (Justinum, Irenaeum, Clementem Alexandrinum, Origenem, Eusebium Caesariensem, Athanasium Alexandrinum, Cyrillum Hierosolymitanum, Synesium Cyrensem, Basilium Caesariensem, Gregorium Nazianzenum, Gregorium Nyssenum, Joannem Chrysostomum, Dionysium Areopagitam et Joannem Damascenum scrutatur. In tertia denique parte de vocabulis: *altare*, *altarium*, *ara* ac *mensa* apud Patres Latinos (Tertullianum, Cyprianum, Prudentium, Ambrosium, Sidonium Apollinarem, Optatum Milevitanum, Augustinum, Hieronymum, Petrum Chrysologum, Paulinum Nolanum, Salvianum Masiliensem, Leonem Magnum, Gregorium Magnum, Isidorum Hispalensem et Gregorium Turonensem) enucleatur.